

DESPRE FORTIFICAȚIILE „CETĂȚII JIDOVILOR” DE LA COȚOFENII DIN DOS

de MIRCEA BABEȘ

În contradicție cu interpretările date de **VI. Zirra și colab.** în *Dacia* 37, 1993, autorul susține că paramentele zidului **cetății din a doua epocă a fierului de la Coțofenii din Dos, jud. Dolj**, au fost construite nu din cărămizi, ci din **chirpici uscați în aer liber**. Arderea lor, ca și a emplectonului, este ulterioară punerii în operă și se datorează incendiilor și distrugerii sistematice a acestei **fortificații**. Interpretarea complexului de pământ ars (*fossé à brûlure*) din sectorul 3 al Cetății drept cuptor pentru arderea „cărămizilor” și a emplectonului este pusă la îndoială. Mai probabil este vorba de o linie de fortificație de tipul „**val ars**”, care apăra extremitatea estică a promontoriului.

Recenta apariție (ianuarie 1996) a unui amplu raport general asupra săpăturilor din anii 1980–1990 din „Cetatea Jidovilor” de la Coțofenii din Dos (jud. Dolj) constituie un adevărat eveniment științific¹. În fapt, pentru întâia oară în literatura noastră o așezare fortificată din veacurile V/IV–III a.Chr. este publicată de o manieră atât de detaliată și de sistematică. Redactat după încheierea săpăturilor, acest raport pare a fi conceput de autorii săi ca o formă finală de valorificare. În cazul în care el, realmente, nu va mai fi urmat de o monografie, în cunoștințele noastre despre cetatea de la Coțofeni vor rămâne totuși o seamă de lacune și incertitudini². Unele dintre acestea se referă la

¹ VI. Zirra, N. Conovici, G. Trohani, P. Gherghe, P. Alexandrescu, Gh. Gâță, VI. V. Zirra, *La station gétique fortifiée de „Cetatea Jidovilor” (Coțofenii din Dos, dép. de Dolj)*, *Dacia* 37, 1993 (1996), p. 79–157 (mai departe citat Zirra și colab. 1993). Lucrările anterioare ale lui VI. Zirra relative la cercetările de la Coțofeni vor fi citate după cum urmează:

VI. Zirra, *Thraco-Dacica* 4, 1983, p. 135–140 = Zirra 1983.

VI. Zirra, în *Gomolava I. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium Ruma 1986* (sub red. N. Tasić și J. Petrović), Novi Sad, 1988, p. 187–200 = Zirra 1988.

² Raportul general (Zirra și colab. 1993) nu conține descrieri, înregistrări grafice și inventare grupate pe „complexe”, deși sunt menționate locuințe și grupări (asocieri) de materiale în toate cele trei sectoare. Pentru sectorul 2, unde s-ar fi constatat „cea mai puternică intensitate și continuitate de locuire” (*ibidem*, p. 102), datele oferite sunt foarte sumare, iar în sectorul 3, pentru treimea sudică a „gropii cu arsură” și zona de la est de aceasta (vârful promontoriului), ele lipsesc chiar. În ilustrație se remarcă mulțimea profilurilor și raritatea grundriss-urilor. Lipsa legendelor la profilele fig. 21–23 a fost suplinită printr-o foaie volantă (care, să sperăm, se va difuza cu întregul tiraj), dar planurile fig. 20 și 24 au rămas mai departe fără legende. Este regretabilă lipsa oricărei ilustrații fotografice, în condițiile în care interpretarea unor situații arheologice, constituind chiar obiectul acestei discuții, este controversată. Ceramica și obiectele mărunte au fost descrise și ilustrate pe categorii tipologice, în general fără indicații privind localizarea sau eventuala asociere.

sistemul de fortificare și au constituit deja, în diferite ocazii, obiectul unor discuții vii³. Este vorba, în principal, de sistemul (respectiv materialul) folosit la ridicarea zidului din sectorul 1 și de semnificația marelui complex de „arsură” din sectorul 3 (fig. 1). Asupra acestor două probleme se va concentra discuția noastră și în rândurile de față.

Făcând istoricul cercetărilor și prezentarea pe campanii a săpăturilor, Vl. Zirra evocă vizita pe care am făcut-o la Coțofeni în 1986 și rezumă, în general exact, concluziile pe care mi le-am format la fața locului: zidul ar fi construit din chirpici (cărămizi crude, uscate în aer liber); arderea „cărămizilor” și emplectonului se datorează unui incendiu; complexul din sectorul 3 este un val de asemenea incendiat și distrus sistematic. Într-o singură privință relatarea lui Zirra trebuie corectată: nu am afirmat atunci și nu cred nici acum că zidul ar fi fost înglobat de la început într-un val de pământ⁴. Astăzi, după publicarea raportului general, am posibilitatea să-mi formulez cu propriile cuvinte observațiile și ipotezele făcute în urmă cu un deceniu la Coțofeni, făcând mereu referire la textele și ilustrațiile, de caracter definitiv, oferite de autorii săpăturilor.

1. ZIDUL

1.1. DATE ȘI INTERPRETĂRI OFERITE DE AUTORII SĂPĂTURILOR

Cercetările din 1918. După cum se știe, primele observații științifice privind cetatea de la Coțofeni au fost făcute de marele arheolog german Carl Schuchhardt cu prilejul sondajelor din septembrie 1918. Într-un prim articol, publicat în 1930, Schuchhardt arăta că turtele de lut (*Lehmkuochen*) din valul principal au fost arse până la aspectul de cărămidă printr-un incendiu distrugător (*durch den Zerstörungsbrand verziegelt*). La aceasta el adăuga observația importantă că fortificația nu era arsă integral, ci pe porțiuni. Pornind de la nord spre sud: primul sfert era ars, cel de-al doilea nears, al treilea din nou ars, iar ultimul intact. De aici el trăgea concluzia unei distrugerii „intenționate,

³ Am în vedere în special discuțiile pe marginea comunicărilor prezentate de Vl. Zirra la Institutul de Arheologie din București (16 aprilie 1988) și la Sesiunea națională de rapoarte arheologice de la Sibiu (17 martie 1989), unde autorul acestor rânduri a avut ocazia să-și prezinte punctul de vedere, similar celui de astăzi.

⁴ Zirra și colab. 1993, p. 85–86. Pentru ospitalitatea arătată și pentru generozitatea cu care, în ciuda diferenței de opinii ce s-a conturat de la început, mi-a dat liber acces la „tainele” săpăturii în plină desfășurare (Coțofeni, 19–22 iulie 1986 și ulterior) îi sunt dator domnului Vlad Zirra cu cele mai vii mulțumiri. Cu recunoștință, țin să amintesc aici și ucenicia pe care am făcut-o sub îndrumarea domniei sale pe șantierele de la Histria-Sat (1961) și de la Romula (1965–1966). După mai bine de zece ani, discuțiile noastre în contradictoriu pe tema dată sunt cea mai bună dovadă că aceste sentimente nu sunt incompatibile cu disputa științifică.

planificate”, prin incendiere⁵. Un an mai târziu, Schuchhardt revenea cu unele formulări mai precise despre zidul de la Coțofeni. Era vorba deci de turte de lut, care în porțiunile de zid arse au devenit cărămizi complet roșii, dar care inițial au fost clădite în starea de chirpici uscați la aer: *Lehmklöße, die an den verbrannten Mauerstellen ganz rot verziegelt, ursprünglich aber als Rohziegel (luftgetrocknet) verlegt waren*⁶. Cu aceeași ocazie Schuchhardt sublinia din nou observația sa privind alternanța porțiunilor arse și nearse ale acestei fortificații, fiecare măsurând câte 60 m⁷.

Săpăturile din anii 1980–1990 oferă, evident, o documentare infinit mai bogată privind fortificația principală a cetății de la Coțofeni (sectorul 1), pe

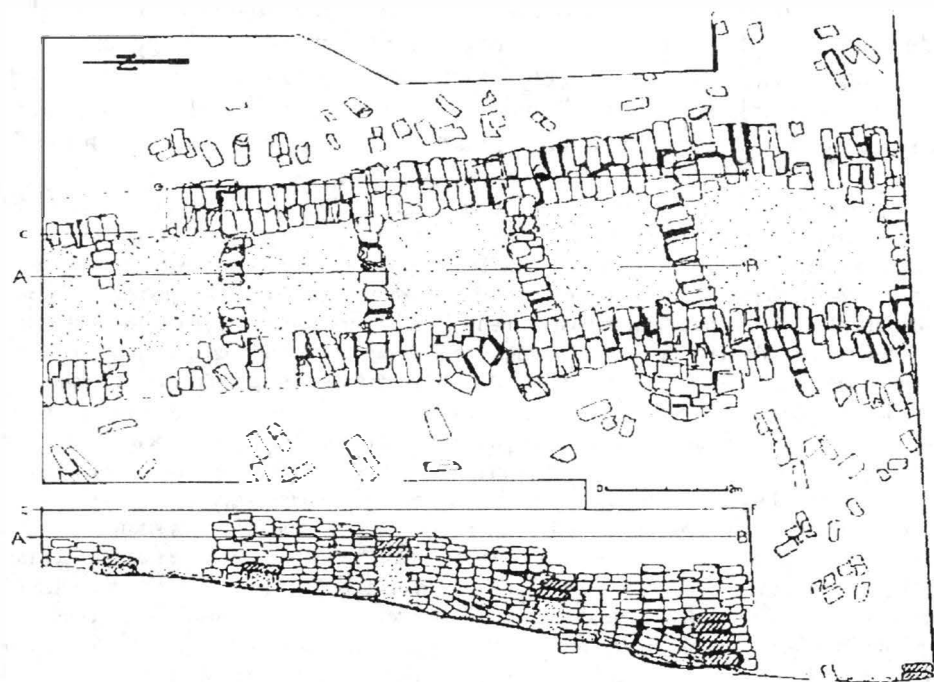

Fig. 2. Coțofenii din Dos. Planul și profilul zidului în S. XV/1986 (după Vl. Zirra 1988, fig.7).

⁵ C. Schuchhardt, în *Schumacher-Festschrift*, Mainz, 1930, p. 186 și 188. Pe lângă „valul principal”, cel cu „cărămizi”, savantul german constata existența a încă două valuri, pe care le-a secționat și le-a marcat pe schița de plan (*op. cit.*, p. 184, fig. 1); el nota că la nici unul nu s-au observat gropi de pari și deducea de aici o schemă constructivă cu schelet pe tâlpi de lemn, fără stâlpi îngropați. Interpretând greșit informațiile lui Schuchhardt, Ion Nestor (*Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. BerRGK 1932, p. 157, n. 650) credea că toate cele trei fortificații de la Coțofeni ar fi fost „*Lehmziegelmauern*”. Corectă era în schimb analogia pe care Nestor o făcea cu zidurile mai târzii ale turnurilor-locuințe de la Costești, ridicate la partea superioară din „cărămizi mari de lut, uscate la aer (cu adaos de paie; pe românește *cherpic*)” (*ibidem*, p. 173 și pl. 23).

⁶ Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam, 1931, p. 143.

⁷ *ibidem*, p. 143–144.

care mă voi strădui să o sintetizez cât mai fidel după Zirra și colab. 1993, p. 91–97, făcând referiri la publicațiile anterioare (Zirra 1983, idem 1988) doar atunci când acestea oferă date suplimentare sau distonante.

Zidul, care mărginește cetatea pe latura de vest, a fost cercetat pe o porțiune de 129 m la sud și de 64 m la nord de așa-zisul „monticul” – acea amenajare deosebită (*ouvrage inaccoutumé*), mai înaltă, din zona centrală a fortificației. Zidul are două paramente, formate de regulă din câte două rânduri de „cărămizi”, ce au fost puse în operă fără liant între ele și fără a se imbrica (fig. 2)⁸. Numărul maxim de 15 asize păstrate arată că înălțimea zidăriei a fost de cel puțin 1,50 m⁹.

„Cărămizile” (*briques*) au fost făcute din argilă bogată în oxid de fier, amestecată cu pleavă de seacă. Dimensiunile lor variază în general între 42–50 cm lung., 20–25 cm lat. și 6–12 cm gros. Există însă și piese mai mici, precum și exemplare „gigantice”, lungi de 60 cm și groase de 15 cm. Din lipsa de standardizare se deduce concluzia că la fabricarea lor nu s-au folosit forme¹⁰.

⁸ După Zirra și colab. 1993, p. 146, zidirea „cărămizilor” sub formă de „teancuri”, cu rosturile verticale aliniate, ar fi avut menirea să prevină antrenarea de porțiuni mai mari de parament în cazul unor deplasări sau dislocări ale zidului. După părerea mea explicația este alta. **Un zid cu asize având alternativ rosturile verticale decalate (imbricate) nu se poate construi decât pe o suprafață plană, orizontală, și numai cu elemente (chirpici în cazul nostru) cu grosime identică.** La Coțofeni aceste două condiții nu sunt îndeplinite. Judecând după planul cotelat al sitului (publicat de Zirra 1988, p. 188, fig. 1) diferența de nivel de-a lungul zidului, de la „monticul” la extremitatea sa sudică, este de cca 30–35 m. Datorită lipsei pietrei în zona înconjurătoare, constructorii nu au avut posibilitatea de a realiza suprafețe orizontale de poză prin clădirea unui soclu de piatră cu partea superioară orizontală, în trepte. Deși Zirra și colab. (1993, p. 112–113) vorbesc de amenajarea prealabilă a terenului prin amenajarea de „trepte”, singura vedere din față a unei porțiuni de parament publicată (Zirra 1988, p. 194, fig. 7, reproducă de noi în fig. 2) ne arată zidul construit pe un teren destul de puternic înclinat. În condițiile date, constructorii au fost nevoiți să renunțe la așezarea chirpicilor în asize regulate orizontale și au trebuit să-i clădească în „teancuri”. Acestea puteau fi așezate în pantă, fără ca decalajele dintre rosturile orizontale ale unor „teancuri” învecinate să împiedice punerea în operă. În fapt, numai astfel s-a putut contracara diferența considerabilă de nivel în axul zidului și nu prin confecționarea de „cărămizi” cu dimensiuni variabile, cum cred Zirra și colab. (1993, p. 92). Se poate chiar spune că, dimpotrivă, prin zidirea în „teancuri” se preveneau totodată și dificultățile rezultate din dimensiunile natural variabile ale cărămizilor modelate fără utilizarea unor forme standardizate.

⁹ Anterior (Zirra 1983, p. 136) s-a aproximat înălțimea zidului la 3 m și s-a calculat necesarul de „cărămizi” la cca 120 000. Cifra este evident exagerată, mai ales că lungimea zidului nu este de 374 m, cum se indica acolo, și nici de 450 m, cum apare în altă publicație (VI. Zirra, în *Symposia thracologica* IV, 1986, p. 77). Măsurată pe plan, latura de vest a cetății între cele două ravene este de cca 235 m. La înălțimea de 1,50 m acest zid ar fi necesitat cca 53 000 „cărămizi”, iar la înălțimea de 3 m o cantitate dublă. În mod sigur zidul era continuat în elevație de o masivă suprastructură de lemn, care a pierit în puternicul incendiu care a afectat fortificația și care a însemnat un „dezastru general” (*ibidem*).

¹⁰ Zirra și colab. 1993, p. 92; unul dintre autori a fost totuși anterior de părere că la realizarea „cărămizilor” de la Coțofeni s-au folosit „forme de lemn” (G. Trohani, *Thraco-Dacia* 9, 1988, p. 164 și fig. 8).

Cele mai multe „cărămizi”, cca 90%, ar fi fost arse (*cuites*), înainte de punerea în operă, la temperaturi cuprinse între 200° și 450°C. Restul de cca 10% sunt chirpici, nearși sau arși la mai puțin de 200°C, aflați atât la baza, cât și la partea superioară a zidăriei; în general, autorii pun folosirea acestor cărămizi crude (*torchis*) în legătură cu o fază de refacere (reparație) a respectivelor porțiuni din zid¹¹.

Emplectonul este constituit dintr-o masă de argilă arsă, cu aspect de „zgură spongioasă foarte friabilă”, „neaderentă și instabilă”, în care rareori apar cioburi și lemn carbonizat¹². După autorii săpăturii, folosirea argilei zgurificate (arse în cuptoare speciale) ar fi făcut ca emplectonul să nu rețină apele pluviale și să nu exercite împingeri laterale în paramente. Valoarea acestor argumente este relativă, mai ales dacă ne gândim la consumul imens de energie și la dificultățile tehnice legate de „coacerea” emplectonului în ipotetice cuptoare. Lipsa analogiilor pentru această ipotetică rețetă constructivă, cu excepția zidului de la Bâzdâna (infra, p. 212 și n. 26), îndeamnă și ea la o prudență sporită. Ipoteza în discuție nu este, în fond, mai convingătoare decât aceea care vrea să explice „valurile arse” prin incendierea lor cu scopul de a le... consolida¹³.

În zona centrală, cea mai înaltă a fortificației din sectorul 1, zidul de „cărămizi arse” este întrerupt pe o distanță de cca 45 m. Spre sud, în S. II, V și VI s-au păstrat dărâmături deplasate, în rest se constată acea amenajare „neobișnuită” descrisă inițial de Zirra ca „o formidabilă masă de pământ care seamănă astăzi cu un tumul cu diametrele de 20 × 28 m”. Rostul ei ar fi fost de a înălța aici terenul, înlocuind zidul mai vechi cu o succesiune de straturi subțiri de sol brun, de argilă galbenă și pietriș alternate. Autorul făcea observația prețioasă că acest „tort Dobosch” urmărea vechiul traseu curb al zidului și

¹¹ Cf. Zirra și colab. 1993, p. 94–95 și tab. 2, unde sunt localizate porțiunile de zid în care au apărut cărămizi crude sau slab arse. În segmentul de parament interior surprins în S. XI (la S de T. 1), unde s-au păstrat 15 asize, primele patru de jos erau „briques crues (non cuites), faites d’argiles de couleurs différentes – brunes, verdâtre, jaunes et de nouveau verdâtre”. În acest caz este dificil de imaginat, de ce și cum au fost introduse cele patru cărămizi crude sub o coloană de 11 cărămizi arse. Un segment mai compact de zid cu paramente din „cărămizi rău arse, mai curând crude” se întinde în suprafața B (T. 15–18) pe o lungime de cca 6–7 m, iar altul mai mic în T. 28–29. Și în sectorul de N al zidului, în S. VII/1982 a fost descoperită o porțiune în care șase asize de cărămizi crude erau suprapuse de patru asize de cărămizi slab arse. Astfel de „cărămizi” se întâlnesc și în S. V P, care se învecinează cu „monticulul”. Din păcate, pentru nici una dintre aceste porțiuni de zid nu ni se oferă o înregistrare grafică sau fotografică, care să facă plauzibilă ipoteza refacerilor sau să ne dea o altă explicație pentru segmentele de zid cu cărămizi crude.

¹² Într-o descriere anterioară (Zirra 1988, p. 191) se arată că în emplectonul zgurificat, amorf, s-au întâlnit uneori „straturi de sol brun”. Ne putem gândi că acestea reprezintă urmele unor structuri de lemn, incerte ca funcțiune, încorporate în masa zidului.

¹³ O aspră critică a acestei vechi teorii la Schuchhardt, *op. cit.* (supra n. 6), p. 118–119; vezi și Em. Moscalu, CAMNI 3, 1979, p. 339–347.

chiar „imita în lut și uneori sub formă de cărămizi crude paramentele construcției precedente”; între cele două fețe ale „Dobosch”-ului el recunoștea un emplecton din pământ brun¹⁴. În raportul final, se precizează că acest „zid fals” făcea parte din mamelonul construit într-o primă fază de amplă refacere a fortificației și a fost apoi acoperit de „valul ridicat mai târziu aici”¹⁵. Din alt loc al aceluiași raport aflăm însă că monticulul ar fi fost ridicat „cu scopul precis de a constitui punctul central al noii fortificații, care a succedat zidului de cărămidă incendiat și demantelat...”. Această nouă fortificație este tocmai valul de pământ, „utilizând în zona monticulului tehnica de construcție a «temeliilor olbiene», ce i-a conferit o rezistență sporită”¹⁶. De aici ar rezulta că „zidul fals” a fost construit o dată cu valul, într-o vreme când „zidul de cărămidă” fusese deja scos din funcțiune. Cum se vede, autorii se contrazic în privința cronologiei; ei par însă a fi de acord că „zidul fals” (= *Dobosch* = *feuilleté* = temelii olbiene etc.) va fi fost de la început înglobat într-o masă de pământ (monticul, val), cu rostul de a o consolida.

Valul de pământ este considerat ca fiind o a doua mare lucrare de fortificare, menită să suplinească zidul incendiat și într-o anumită măsură demantelat. El urmărește traseul zidului și înglobează resturile acestuia. Autorii afirmă că valul s-ar plasa ușor decalat spre est față de zid și că umplutura sa nu ar acoperi nicăieri paramentul exterior (de vest) al zidului. Din profilele publicate în raportul general rezultă într-adevăr că creasta valului se află la 1–2 m spre est de paramentul interior al zidului. În aceleași profile însă, pământul care acoperă zidul și îl îmbracă de ambele părți, constituind valul, este reprezentat uniform, cu hașuri care semnifică fie „dărâmături” (S. I și XI), fie „pământ ars, roșu” (S. VII)¹⁷. Se poate presupune, deși nu se precizează expres, că aceste materiale provin din demantelarea zidului. Autorii cred că pentru ridicarea valului au fost aduse „importante cantități de pământ – pietriș terțiar, lut și argile pleistocene”, provenind din decaparea dealului și din șanțul de apărare. Ei menționează folosirea dărâmăturilor, cu resturi de „cărămizi”, doar la est de zona monticulului, deși este evident că de-a lungul întregului zid o masă importantă de dărâmături a rămas la picioarele acestuia, mai ales spre interior, în poziția în care a căzut cu ocazia incendierii și demantelării.

Sintetizând: după autorii săpăturilor, într-o primă fază, zidul din sectorul 1, de vest, al „Cetății Jidovilor” a fost construit din cărămizi arse în cuptoare; cărămizi slab arse sau crude au fost utilizate doar la reparații; monticulul cu straturi alternate crude care urmăresc traseul zidului (*Dobosch*,

¹⁴ Zirra 1988, p. 190, 198–199, fig. 6 și 8/4. În raportul general (Zirra și colab. 1993, p. 98) se notează de asemenea că în structura de straturi alternate (denumită aici, tot cu un termen din patiserie, *feuilleté*) se recunoșteau pe alocuri „blocuri de pământ galben-verzui, asemănătoare cărămizilor, legate între ele cu pământ negru”.

¹⁵ Zirra și colab. 1993, p. 98.

¹⁶ *Ibidem*, p. 85.

¹⁷ *Ibidem*, p. 98–100 și fig. 4, 6, 8 (cu explicația semnelor convenționale la fig. 3).

feuilleté) reprezintă o astfel de reparație sau elementul central al celei de-a doua fortificații (valul), devenită necesară după distrugerea zidului. Lutul care constituie emplectonul a fost ars în altă parte și așezat în această stare între paramente. Deși urmele unui incendiu puternic la zid sunt evidente și recunoscute de ei ca atare, autorii elimină categoric posibilitatea unui zid „crud”, calcinat prin efectul incendiului, și optează pentru un sistem constructiv unic la acea dată, folosind cărămizi și emplecton care ar fi fost arse în „bateriile de cuptoare” din sectorul 3.

1.2. O ALTĂ IPOTEZĂ: ZIDUL DE CHIRPICI, INCENDIAT

Ipoteza de față se întemeiază în cea mai mare parte pe datele și descrierile furnizate cu acribie și onestitate de autorii săpăturii. Unele dintre aceste date, dar și unele observații divergente pe care le-am făcut la fața locului în 1986 m-au îndemnat de la început spre o altă interpretare decât aceea a colegilor mei. În aceeași direcție ne îndreaptă studiul comparativ al monumentelor contemporane din aceeași arie culturală și din spațiul european în general.

Ideea unui mare zid construit integral din cărămidă contrazice, într-adevăr, tot ceea ce știm despre tehnicile de construcție în fortificații în epoca dată (sec. IV a.Chr.), nu numai în mediul „barbar”, ci și în aria civilizației grecești sau etrusce. Neverosimilă este, pe de altă parte, soluția tehnică ce ni se propune pentru arderea unei cantități atât de mari de cărămizi și emplecton (despre „bateriile de cuptoare”, cf. *infra* p. 220 urm.). Intrând în unele detalii, trebuie spus că adaosul de materie vegetală (pleavă, paie) în „cărămizi” și montarea acestora în zid fără liant („mortar”) sunt fapte care nu se potrivesc cu ideea zidului de cărămidă arsă. Temperatura redusă și caracterul inegal al „coacerii” nu sunt nici ele de natură să întărească această idee, deși studiile mineralogice și fizico-chimice întreprinse de Gh. Gâță ar părea se confirme concluziile colectivului de arheologi¹⁸.

¹⁸ Zirra și colab. 1993, p. 147–157 (anexa). Este dificil, în general, pentru un arheolog să aprecieze acuratețea și relevanța analizelor și determinărilor întreprinse de Gh. Gâță. Metoda de determinare a temperaturii la care au fost arse „cărămizile” de la Coțofeni prin comparația de culoare cu probe de lut încălzite în laborator la temperaturi între 105° și 900°C îi va apărea însă, chiar și unui nespecialist, drept îndoielnică. Probele de argilă și marnă, fără adaosul de sol negru și materii vegetale (conținute în „cărămizile” originale, dar nu și în emplecton) au fost „arse”, după câte știm, într-un cuptor electric, unde desigur nu puteau fi simulate condițiile din ipoteticul cuptor antic și nici cele ale unui incendiu intens (contact cu flacăra, curent de aer/oxigen). În aceste condiții, concluzia că emplectonul ar fi fost ars la o temperatură mai ridicată decât „cărămizile” (cu toate consecințele ce ar decurge de aici) nu poate fi omologată. De fapt, despre „cărămizi” căpătăm doar vaga informație că temperatura lor de „coacere” nu a depășit decât foarte rar 600°C (*ibidem*, p. 154–155). La fel, afirmația că piese învecinate, din parament, au fost arse la temperaturi diferite (unele peste 400°, altele sub, dar cu cât?) și, deci, concluzia că nu au fost arse *in situ* rămân a fi privite cu o necesară rețineră.

Pentru ipoteza opusă, aceea a unui zid construit din cărămizi crude (chirpici)¹⁹ și emplecton de asemenea crud – zid ars ulterior, cu prilejul unui puternic incendiu, vorbesc în schimb argumente ce nu mai pot fi ignorate.

În primul rând este vorba, evident, de existența incontestabilă a chirpicilor și chiar a unor tronsoane întregi de „zid crud”. Autorii apreciază că 10% din materialul folosit în zid sunt chirpici (*torchis*) cruzi sau arși sub 200°C, fără a preciza dacă aceștia din urmă au ars accidental (incendiu) sau au fost prost arși (*mal cuites*), ca urmare a unei defecțiuni tehnologice. În general, ni se dă a înțelege că folosirea chirpicilor ar fi limitată la reparații, deci este ulterioară construirii zidului din cărămidă arsă. Această soluție trece cu ușurință peste inconvenientele „cârpirii” unui zid de cărămidă, uneori chiar la bază, cu chirpici cruzi, mai puțin rezistenți, și nici nu ne explică de ce comunitatea de la Coțofeni nu a mai fost capabilă să fabrice o cantitate mică de „cărămizi”, pentru reparații.

În fapt, cantitatea de chirpici cruzi sau slab arși este sensibil mai mare decât procentul de 10%, care se referă evident la piesele aflate în zid (supra, p. 203, n. 11). O cantitate de astfel de piese, pe care nu o pot aprecia cât de cât exact, dar sigur importantă, era cuprinsă în masa valului și reprezintă de fapt dărâmătura părții superioare a zidului. Descriind umplutura valului, autorii nu menționează însă cărămizi crude și nici în profile nu se marchează prezența acestora²⁰.

Mi s-a permis, cu ocazia vizitei din 1986, să răzuiesc și să schițez profilul de N al S. I/1980. Spre deosebire de desenul publicat de Zirra și colab. (1993, fig. 8, reprodus aici în fig. 3/1), unde în dărâmăturile/valul de la E de zid se pot număra doar șapte cărămizi, în schița mea (fig. 3/2) am marcat peste 35 astfel de piese întregi sau fragmentare, cu aspect diferit: puternic arse, slab arse și abia atinse de foc („flambate”) pe una din laturi, sau practic nearse, de culoare galbenă sau brună. În depozitul respectiv, „cărămizile” recognoscibile se încadrau între linii înclinate, ușor curbate, coborând de la zid spre interiorul incintei. Aceste linii delimitau de fapt straturi subțiri, alternate (galbene și negre-brune), constituite – după părerea mea – din contopirea unor chirpici rămași complet cruzi, care și-au pierdut forma în cea mai mare parte. Conturul

¹⁹ În acest sens, termenul dobrogean de *cherpic* a fost introdus în literatura noastră arheologică de către D. M. Teodorescu (ACMIT, 1929, p. 9 urm. și fig. 8), cu ocazia descrierii turnurilor de la Costești, pentru a desemna „cărămizi de lut amestecat cu pleavă și uscate pur și simplu la soare”. În limbajul arheologic actual, prin chirpic-chirpici se înțelege în chip curent lipitura de lut, aplicată pe scheletul de lemn (pari, nuiele) al locuințelor, ceea ce este greșit. Discuția de față este un prilej de a reveni la înțelesul original al cuvântului *chirpici*, așa cum a fost folosit de Teodorescu și de Nestor (supra. p. 201, n. 5).

²⁰ Cf. Zirra și colab. 1993, p. 100 și fig. 3, 4 și 6, unde masa valului este marcată cu semnele convenționale 2 („*décombres*”) sau 5 („*terre brûlée rouge*”). Câteva cărămizi sunt marcate doar în profilul de N al S. I, cu semnul convențional 3 („*briques*”), care nu face distincții în privința arderii (*ibidem*, fig. 8).

și conținutul depozitului sugerează ipoteza că el provine din prăbușirea părții superioare a zidului, afectat în chip diferit de incendiul care a dus la dărâmarea sa. Focul a cuprins mai întâi (și s-a întreținut din) suprastructura de lemn a fortificației, care s-a prăbușit prima, formând o bandă de arsură, cu cărbuni masivi, până la cca 3 m de zid, și marcând apoi, pe o porțiune de câțiva metri, mai slab, urmele incendiului. În continuare, concentrarea focului la piciorul zidului explică de ce primele 10–15 asize de chirpici au căpătat aspectul de „cărămiți”, în timp ce asizele superioare au fost doar flambate sau au rămas crude și, odată prăbușite, pierzându-și în cea mai mare parte forma, au constituit masa depozitului de la E de zid. Remanieri ulterioare, legate de amenajarea valului, au făcut ca această realitate să nu mai poată fi recunoscută cu ușurință.

Examinarea paramentului interior al zidului la cca 1 m spre S de profilul în discuție mi-a mai permis o observație pe care o consider relevantă (fig. 3/2 stânga). Este vorba de existența a două tipuri de „cărămiți”, diferind între ele

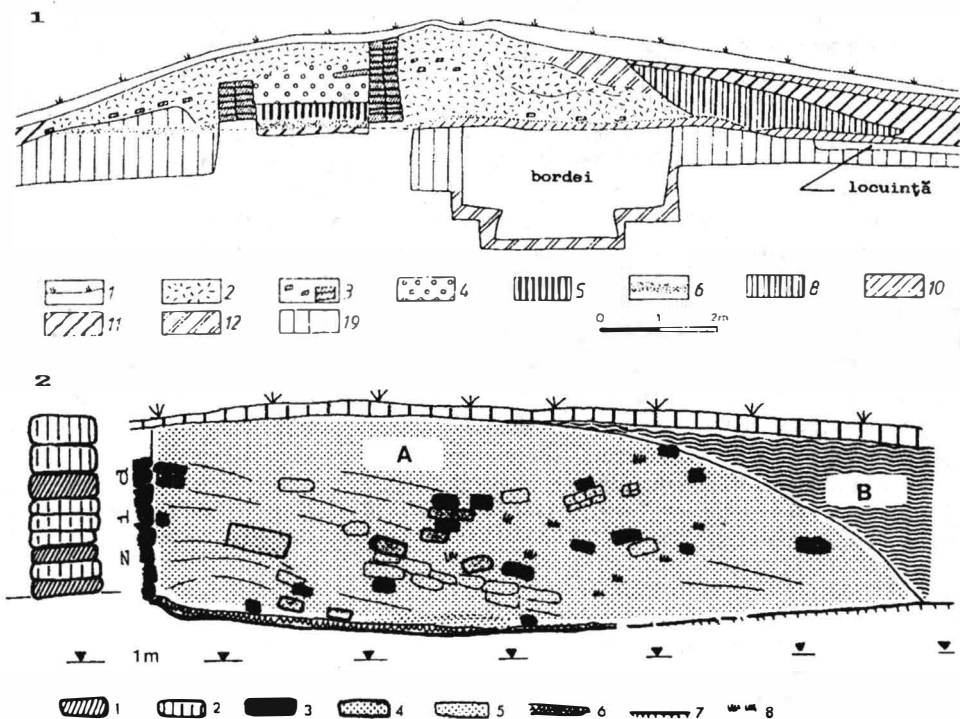

Fig. 3. Coțofenii din Dos. Profilul de N al S.I./1980: 1 după VI. Zirra și colab. 1993, fig. 8 (1 strat vegetal; 2 dărâmături; 3 cărămizi; 4 emplecton; 5 pământ ars roșu; 6 cenușă; 8 sol brun cu pământ ars; 10 pământ cenușos; 11 pământ brun; 12 pământ galben; 19 sol viu brun-gălbui); 2 după M. Babeș, schiță executată în 1986 (A dărâmătura zidului; B pământ galben din val; 1 chirpici tip I; 2 chirpici tip II; 3 chirpici puternic arși; 4 chirpici slab arși; 5 chirpici cruzi; 6 strat compact de arsură; 7 suprafață arsă; 8 cărbuni). În stânga: poziția chirpiciilor tip I și tip II în paramentul interior, la cca 1 m S de profilul S.I.

în principal prin culoare și structura pastei. **Primul tip (I)**, în stare arsă, este de culoare roșie-cărămizie și are în structură granule de formă geometrică (cubică). **Al doilea tip (II)** este de culoare cărămiziu-gălbuie, păstrează în pastă evidente urme de pleavă și este mai friabil (clivează). Existența celor două tipuri în stare arsă nu a fost consemnată de cercetătorii de la Coțofeni și nu apare nici în anexa tehnică semnată de Gh. Gâță. În aceste condiții nu s-a făcut nici observația că, în porțiunea respectivă de zid, constructorii au căutat, fără a fi însă consecvenți, să clădească alternativ „cărămizi” de tip diferit. Cele nouă asize observate de mine prezentau următoarea alternanță, de jos în sus: I–II–I–II–II–II–I–II–II²¹. Semnificativ mi se pare faptul că celor două tipuri de „cărămizi arse” și acestei alternanțe îi corespundeau în profilul descris mai sus două feluri de „cărămizi crude”, de culoare brună și galbenă, respectiv straturile alternate de dărâmătură de la E de zid.

Lucrurile sunt și mai evidente dacă ne referim structurile de tip „Dobosch” din așa-numitul monticul. Aici Zirra și colaboratorii săi au observat un lucru

²¹ La cererea mea, dl. Vlad Zirra mi-a încredințat în anul 1988 câte două probe din fiecare tip de „cărămida” (1A și 1B pentru tipul I, 2A și 2B pentru tipul II) pentru a fi supuse unor analize mineralogice și geochemice în laboratoarele Muzeului Central Romano-Germanic (RGZM) din Mainz, R. F. G. Studiul a fost întreprins de dr. K. Kritsotakis, căruia îi aduc și pe această cale calde mulțumiri. Raportul său, intitulat *Mineralogisch-geochemische Untersuchung der Ziegelsteine aus Coțofeni, Rumänien*, a fost înaintat de mine la timpul potrivit d-lui Zirra, dar nu este valorificat în raportul general din 1993, unde s-a publicat doar expertiza întocmită de ing. Gh. Gâță.

După Kritsotakis, analiza compoziției chimice arată deosebiri clare între cele două tipuri de „cărămizi” în privința prezenței SiO_2 , Al_2O_3 și CaO . Și compoziția mineralogică a probelor, studiată prin difractometrie röntgen, este diferită: în probele tipului I este prezent calcitul și lipsește muskovitul, în probele tipului II se întâlnește muskovitul și lipsește calcitul. Aceste fapte rezultă cu claritate din tabelele anexate mai jos. Reproduc aici, în traducere, concluziile raportului lui Kritsotakis: „Compoziția minerală și chimică diferită este un indiciu în sensul că pentru producție s-au folosit materii prime diferite. Analize termodiferențiale și compoziția mineralogică arată că materialul nu a fost ars. Pentru aceasta vorbește și prezența substanței organice în cărămizi. Este vorba, evident, de chirpici uscați la aer (*luftgetrocknete Lehmziegel*). «Peliculele de topire» (*Schmelzüberzüge*) subțiri, care sunt vizibile pe suprafețele cărămizilor, indică o expunere ulterioară la căldură, care a dus la formarea lor”.

Tabel 1

Compoziție mineralogică semicantitativă, în greutate %

Minerale	Proba 1A	Proba 1B	Proba 2A	Proba 2B
Cuarț	15	20	10	20
Plagioclas	15	15	10	10
Feldspat potasic	20	10	25	10
Calcit	15	15	–	–
Muskovit	–	–	25	20
Hematit	10	10	10	10
Minerale argiloase	25	30	20	30

foarte important și anume că aceste structuri „imită” și se încadrează în traseul zidului, prezentând „paramente realizate din straturi alternante de pământ și argilă, probabil sub formă de blocuri uscate la soare”²². Observația este perfect adevărată, dar autorii nu au tras concluzia care se impunea. Structura respectivă nu era îngropată (precum o „temelie olbiană”) într-un „monticul” sau „fals tumul”, ridicat pentru a domina terenul înconjurător, ci era pur și simplu un zid crud, cu paramente din chirpici de două tipuri diferite. Într-adevăr, în profilele studiate de mine în 1986 (fig. 4/1–2) se recunoșteau blocuri masive de pământ galben și negru, separate între ele, pe verticală și pe orizontală, prin culoarea proprie sau prin benzi mai înguste de culoare închisă. La fel ca și în zidul ars, paramentul era constituit din două rânduri de chirpici, căutându-se alternarea celor două tipuri (negre și galbene) pe verticală. Dimensiunile lor corespund în general cu cele ale „cărămizilor arse” în ce privește lungimea și prezintă variații în privința grosimii. Unii chirpici, mai ales cei galbeni, s-au

Tabel 2

Concentrarea elementelor principale, în greutate %

Proba	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	MnO	MgO	CaO	K ₂ O	Na ₂ O	P ₂ O ₃	LOI
1A	62,05	13,00	5,20	0,69	0,097	2,42	6,44	2,57	1,05	0,327	3,02
1B	62,88	12,44	4,83	0,67	0,113	2,38	6,40	2,44	1,05	0,278	3,23
2A	60,80	16,39	5,97	0,83	0,091	1,80	1,42	2,69	1,46	0,361	4,03
2B	58,37	16,67	6,02	0,84	0,111	1,91	1,46	2,66	1,41	0,363	5,03

Tabel 3

Concentrarea elementelor-urme în ppm (mg/kg)

Proba	Sr	Zn	V	Cr	Cu	Ni	Be	Co	Zr	Ba	Li
1A	121,58	74,97	83,08	89,16	14,18	2,03	2,63	9,52	62,82	382,97	27,76
1B	112,99	67,36	76,05	82,57	6,52	1,98	2,39	3,91	50,63	362,86	21,73
2A	124,98	90,15	112,69	92,20	14,34	0,00	3,48	9,22	118,83	485,58	24,79
2B	124,91	93,68	111,53	95,92	13,38	0,00	3,57	8,92	142,76	510,81	33,45

²² Zirra și colab. 1993, p. 146. La p. 98 descrierea este mai puțin clară: monticulul este prezentat ca „o amplă construcție din straturi suprapuse, cuprinzând doar pe alocuri (*par endroit*) blocuri de pământ galben-verzui, asemănătoare cărămizilor, legate între ele cu pământ negru”. Ilustrația nu oferă însă imagini semnificative. În profilele fig. 9–12, paramentele apar ca succesiuni de straturi subțiri (semnul convențional 20, explicat la fig. 3 ca „Dobosch”). Doar la Zirra 1988, fig. 8/4 întâlnim o fotografie, unde în paramentele de tip „Dobosch” se recunosc cărămizi crude galbene, masive, separate între ele prin benzi mai înguste, de culoare închisă, dar în legendă se vorbește de *couches alternantes d'argile et de sol noir*. Întâmplător, în 1986, am schițat chiar acest profil (fig. 4/1), văzând în el cea mai bună dovadă a existenței zidului din cărămizi crude (chirpici) la Coțofeni.

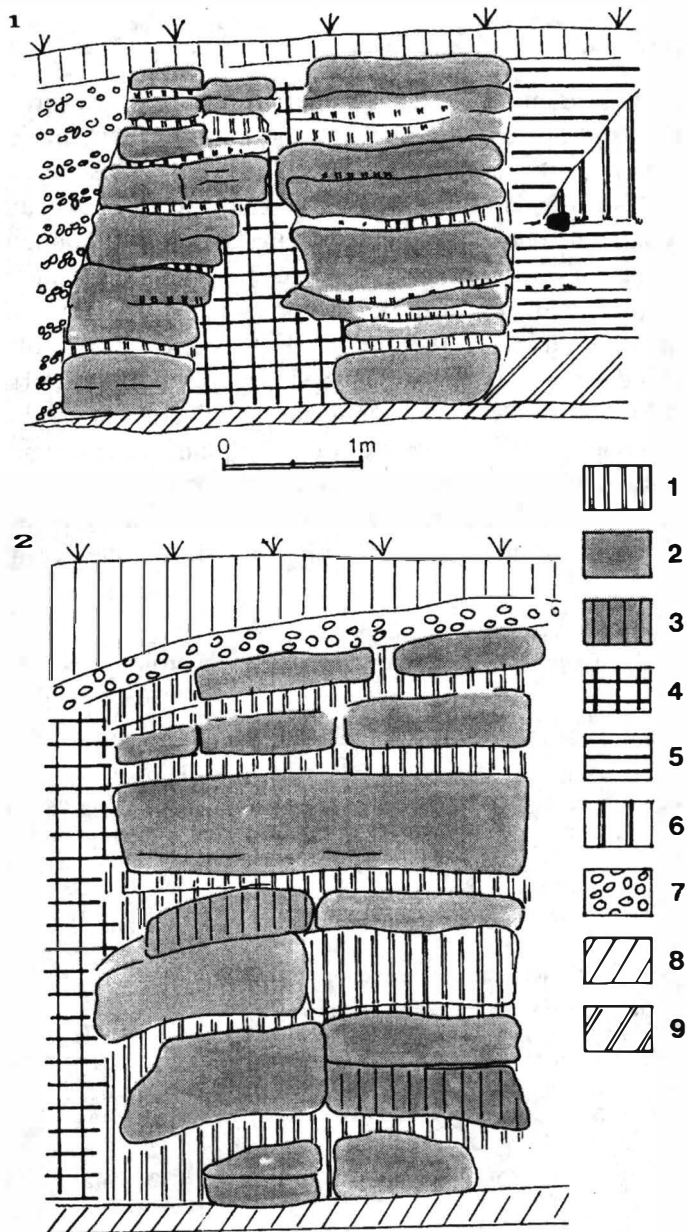

Fig. 4. Coșofenii din Dos. Zidul din chirpici cruzi în zona „monticulului” (Dobosch): 1 secțiune prin zid (stânga spre exterior, dreapta spre interiorul cetății); 2 detaliu din paramentul interior (1 benzi din pământ negru și chirpici tip I; 2 chirpici tip II; 3 chirpici din pământ galben închis; 4 emplecton din pământ negru; 5 pământ galben; 6 pământ roșcat, cu arsură; 7 straturi de pietriș și nisip [5-7 sunt depuneri adăugate la edificarea valului]; 8 strat de cultură anterior zidului; 9 strat de cultură din perioada de funcționare a zidului). Schițe de M. Babeș, 1986.

contopit, formând blocuri de grosime dublă. Alții, în special cei negri, s-au comprimat, rezultând „straturi” mai înguste decât grosimea „standard”. Fie că au fost puși în operă insuficient uscați, fie că s-au umezit ulterior, chirpicii s-au deformat în timp, ceea ce a dus la modificarea formei și dimensiunilor lor. Aceasta a dus și la modificarea formei zidului (înclinarea paramentelor), făcând necesară îmbrăcarea acestuia (cel puțin la bază) într-un val. Fabricarea și utilizarea, în general alternantă, a unor chirpici cu consistențe și culori diferite nu este desigur întâmplătoare. Impresia mea este că piesele din argilă galbenă, cu pleavă (tipul II), erau mai rezistente la sarcini și nu se deformată, în timp ce chirpicii de culoare închisă (tipul I) erau mai plastici, jucând și rolul de liant în zid. Astfel s-ar explica intenția constructorilor (desigur nu consecvent realizată) de a clădi alternativ chirpici de tipuri diferite, lucru constatat atât în zidul crud, cât și în cel ars. Astfel se explică și faptul că nu s-a folosit mortar de lut drept liant între „cărămizi”, liant care ar fi fost absolut necesar în ipoteza unui zid construit din cărămizi arse. Desigur, ipoteza de față ar trebui confruntată cu un studiu tehnic al chirpicilor conservați cruzi în „monticul”, dar, din păcate, din acea zonă nu s-au luat probe și nu s-au făcut determinări sau, în orice caz, în studiul lui Gh. Găță ele nu sunt consemnate²³.

La Coțofeni, în zona „monticului”, avem așadar o porțiune de zid crud de cel puțin 30 m lungime. O structură similară, de o lungime neprecizată, este semnalată în suprafața B/1987–1988: „același tip de straturi de sol alternante, asemănătoare temeliiilor olbiene, ca și în nucleul monticului”²⁴. În sfârșit, au fost înregistrate și alte porțiuni unde prezența chirpicilor cruzi a fost pusă pe seama unor reparații limitate (supra, p. 203). Admițând chiar că toate aceste porțiuni ar reprezenta reparații, ipoteza zidului construit inițial din cărămizi arse nu este dovedită de la sine. Dimpotrivă, s-a făcut dovada că locuitorii cetății au fabricat și au folosit chirpicii în ridicarea zidului pe porțiuni întregi, într-o tehnică potrivită acestui material și nu cărămizii arse (fără imbricare, fără „mortar”). Prezența unei importante cantități de „cărămizi crude” sau „rău arse” în dărâmăturile (respectiv valul) din dreptul porțiunilor arse ale zidului (de ex. în S. I, supra p. 206 urm., fig. 3/2) arată, de fapt, că și aceste porțiuni au fost construite în material crud. În urma incendiului, consumat în principal la baza zidului, au ars mai ales asizele inferioare, în timp ce chirpicii de la partea superioară a zidului au rămas în cea mai mare parte în stare crudă. Prăvăliți de o parte și de alta a zidului, mai ales spre interior, și doar uneori păstrându-și forma, ei au constituit în mare măsură masa „valului” din faza a II-a a fortificației.

²³ Astfel de determinări ar fi trebuit să ilustreze compoziția și calitățile fizice ale chirpicilor în stare crudă. De asemenea, arderea lor în condiții experimentale variate ar fi fost mai curând relevantă pentru problema „cărămizilor” de la Coțofeni, decât coacerea unor probe de argilă sau sol din terenul înconjurător. Din păcate, cercetătorii de la Coțofeni nu și-au pus această problemă, chiar și după ce au acceptat ideea că Dobosch-ul „imită” zidul.

²⁴ Zirra și colab. 1993, p. 86.

Concluzia acestei analize a datelor furnizate de autorii săpăturii, completate cu observațiile personale din campania 1986 și cu expertiza realizată la Mainz de K. Kritsotakis, este că zidul de la Coțofeni a fost ridicat de la început din chirpici uscați în aer liber și emplecton crud. Zidul avea la coronament o masivă suprastructură de lemn (parapet crenelat, drum de rond, acoperiș, scări de acces), a cărei ardere a făcut ca lutul chirpicilor și al emplectonului să se întărească, respectiv înroșească într-o măsură sau alta. Ideea incendiarii fortificației este oricum acceptată de Zirra și colaboratorii săi. Spre deosebire de aceștia, am putea mai curând admite că porțiunile de zid crud (*Dobosch*) sau slab ars aparțin construcției originare și nu reprezintă reparații. Aceasta ne apropie de teoria lui Schuchhardt, care credea că pentru dezafectarea acestei fortificații a fost suficientă incendierea și demolarea a două segmente de curtaină, alternând cu altele cruțate²⁵. După părerea mea, chiar dacă ar fi vorba de reparații, zonele cu zid crud rămân a fi socotite drept mărturii directe ale tehnicii constructive și ale aspectului inițial al zidului, dinainte de incendiere.

1.3. ZIDUL DE LA COȚOFENI ÎN CONTEXT EUROPEAN

Analogii în spațiul carpato-dunărean. Cea mai apropiată analogie a zidului de la Coțofeni se află în „Cetatea” de la **Bâzdâna, com. Calopăr, jud. Dolj**, situată de asemenea pe cursul Jiului. Și aici linia care marchează spre vest întinderea maximă a spațiului apărat este reprezentată de un zid cu paramente din *calupuri* „lucrate din pământ și arse asemenea unor cărămizi” și cu emplecton din „pământ ars, zgrunțuros, asemănător ca aspect zgurei”²⁶. Autorul primelor săpături, C. M. Tătulea, credea că zidul a fost construit peste o fortificație mai veche (val „cu palisadă în partea superioară”), incendiată și reamenajată, dar unicul profil publicat nu ilustrează o asemenea situație²⁷. Din acest profil rezultă, mai curând, o situație similară aceleia de la Coțofeni: existența unui depozit masiv de dărâmături, arse sau nearse, de-o parte și de alta a zidului, provenind cel mai probabil din partea sa superioară. În masa aflată imediat lângă piciorul zidului, la paramentul interior, conform legendei avem de-a face cu „pământ și calupuri de lut, nearși” (sic!), iar în textul corespunzător este vorba de „bucăți de cărămizi nearse, ci doar uscate”. Mai mult decât atât, Tătulea nota chiar că „există unele porțiuni ale zidului în care calupurile par să fi fost doar uscate și

²⁵ Supra p. 201 și n. 5, 7. Schuchhardt greșea evident punând această distrugere sistematică în legătură cu îndeplinirea condițiilor impuse de Traian adversarilor săi după primul război dacic.

²⁶ C. M. Tătulea, *Thraco-Dacica* 5, 1984, p. 95–96.

²⁷ *Ibidem*, p. 95, fig. 2 (la fig. 3–4 fotografiile, care ar trebui și ele să ilustreze zidul de la Bâzdâna sunt de slabă calitate și neexplicite). Într-o lucrare mai târzie, Tătulea și-a modificat părerea, în sensul că valul ar fi fost refăcut „la un moment dat, în prima jumătate a veacului al III-lea, pe o infrastructură formată din două paramente de calupuri de chirpic ars, ce aveau între ele un emplecton de pământ bine tasat” (Oltenia, 7–8, 1988–1989, p. 159).

arse pe loc, odată cu zidul” și aducea ca argument observația că în emplecton există „zone cu urme de ardere masivă puternic înnegrite până la bază” și că unele calupuri s-au „sudat” între ele. Totuși, el înclina să creadă că „marea majoritate a acestora par să fi fost arse separat”²⁸.

Săpăturile făcute la Bâzdâna mai nou (începând din 1993) de către Vlad Vintilă Zirra nu au produs date noi, deosebite, despre construcția zidului²⁹. Autorul, membru al echipei de la Coțofeni, este evident de părere că avem de-a face cu „cărămizi arse” (se înțelege, în altă parte), fabricate din „pământ argilos amestecat cu materiale vegetale” și montate în zid fără mortar, neimbricate, întocmai ca la Coțofeni³⁰. Mai importante, în schimb, deși insuficient de precis descrise, sunt datele care atestă existența unei a doua „centuri de fortificație” în interiorul ariei apărate de zidul de „cărămizi”. Această situație este și ea comparabilă cu cea de la Coțofeni, unde, după părerea mea, complexul de arsură din sectorul 3 nu este un cuptor de ars cărămizi, ci o astfel de linie de fortificație în interiorul incintei mai mari, cu zid (cf. infra, p. 220 urm.).

În Oltenia sunt cunoscute și alte cetăți, aproximativ contemporane cu Coțofenii din Dos și Bâzdâna, la a căror fortificare au fost folosite „cărămizi” sau „turte”: **Bâzdâna** – „Cucuiuova”³¹, **Brabova** – „La Pădure”³², **Bucovăț** – „Jidovii”³³, **Mărgăritești** – „Cetatea Jidovilor”³⁴, **Morunlav** – „Piscul cu

²⁸ Idem, *Thraco-Dacica* 5, 1984, p. 96 și n. 13–15, de unde rezultă, fără dubiu, influența studiului lui Zirra 1983 asupra interpretărilor date de autor. După Tătulea, „zidul de calupuri” ar data din prima jumătate a sec. III a.Chr., iar distrugerea sa și încetarea primei locuirii de la Bâzdâna s-au produs „în urma unui violent incendiu” (*ibidem*, p. 104).

²⁹ Vl. V. Zirra, *D. Pop*, AO 10, 1995, p. 13–27; Vl. V. Zirra, *D. Pop*, S. Oanță, AO 11, 1996, p. 5–20.

³⁰ Vl. V. Zirra, *D. Pop*, *op. cit.*, p. 23. Și emplectonul ar corespunde cu cel de la Coțofeni, deși descrierea sa, într-o manieră alambicată („o masă substanțială de formațiuni puternic arse, roșii intens, de forme și mărimi neregulate, dure și colțuroase”; *ibidem*, 24) nu este exact aceeași. Tătulea (*op. cit.*, p. 95, fig. 2) marca în profilul respectiv două tipuri de emplecton: „pământ roșu compact” și „pământ roșu, ars, zgrunțuros”, considerând că acesta din urmă ar proveni din „resturile rămase de la arderea calupurilor”, cât și din „vechiul val incendiat”.

³¹ După Vl. V. Zirra și D. Pop (*op. cit.*, p. 26) este vorba de o fortificație compusă „din fragmente de cărămidă de dimensiuni variabile și din pământ ars, puternic înroșit”, în timp ce Tătulea (*op. cit.*, p. 92) menționează „un mare val de pământ vitrificat”. Nu s-au făcut săpături.

³² V. Ciucă, *Oltenia* 7–8, 1988–1989, p. 29–30 și fig. 1. Sunt menționate trei valuri, dintre care primul, cel ars, „este construit peste un zid de cărămidă”. Nu s-au făcut săpături.

³³ G. Macovei, *Materiale* 5, 1959, p. 351–354 și fig. 1; „Turtele” constituie aici miezul valului ars, împreună cu vălătuci, pământ ars, cărbune (bârme), de unde și presupunerea că ele au format inițial „o umplutură între doi pereți de vălătuci, care din loc în loc erau întăriți cu bârne de lemn”. După G. Macovei, „turtele sunt făcute din lut amestecat cu paie, fiind uscate la soare, nu arse, și având diferite forme: ovale, dreptunghiulare, uneori prezentând o gaură în mijloc”. Cf. și Trohani, *Thraco-Dacica* 9, 1988, p. 161–162 și fig. 1.

³⁴ Este vorba de un val ars, în interiorul căruia s-au aflat și „turte”. C. Preda (*Geto-dacii din bazinul Olteului inferior*, București, 1986, p. 102–104), care a efectuat aici săpături în anii 1973–1974 își imaginează un complicat și neverosimil „sistem de ardere cu tiraj din cărămizi de chirpic”, menit să consolideze valul prin ardere. „Sistemul” nu este ilustrat și, din păcate, nici nu se dau date concrete despre așa-numitele „cărămizi de chirpici”.

Jidovi”³⁵, **Voița – Dealul Burtoiu**³⁶. Sensibil mai veche ar fi doar „Cetatea Muierii” de la **Grădiștea, jud. Vâlcea**, unde au fost descoperite „numeroase fragmente de «blocuri» de pământ ars, având forme paralelipipedice, ca niște cărămizi de mari dimensiuni, foarte puternic arse inițial, având o consistență și o rezistență deosebite”³⁷. În cele mai multe dintre cetățile amintite aici nu s-a efectuat săpături și, de aceea, nu știm ce rol au jucat „cărămizile” în ridicarea respectivelor fortificații (cantitate, dispoziție). În aceste condiții nu ne putem aștepta nici la informații pertinente privind prezența cărămizilor crude (chirpici), mai ales că în toate cazurile urmele de incendiu par a fi neîndoielnice.

„Cărămizi” sunt menționate și în unele dintre cetățile din sec. IV–III a.Chr. din vestul Munteniei, nu departe de linia Oltului. La **Pleașov, jud. Olt**, în marginea dinspre val a suprafeței E a fost descoperită „o îngrămădire de cărămizi regulate de chirpici, cu dimensiunile de $0,30 \times 0,30 \times 0,12$ m”, despre care C. Preda credea că provin dintr-un cuptor sau o altă construcție gospodărească³⁸. Deoarece sub aceste „cărămizi” au apărut urme de bârne arse și de pari³⁹, este mai probabil ca ele să provină din fortificație, care, cum corect a observat Preda, era placată spre interiorul cetății cu un „perete-suport de lemn”⁴⁰. În fapt, în val s-a delimitat clar o structură lată de 3 m și înaltă de 2 m, constituită din „straturi subțiri de 0,10–0,15 m de argilă roșcată și pământ de culoare gălbuie, bine bătătorite, care alternează pe orizontală” și pe care Preda le compară cu o „temelie olbiană”⁴¹. Această structură pare să

³⁵ O. Toropu, SMMIM 2–3, 1969–1970, p. 5–6; C. Preda, *op. cit.*, p. 114. După Preda, care a efectuat aici un sondaj în 1973, este vorba de „un val de pământ, construit în interior cu cărămizi de chirpici ars” (!).

³⁶ V. Ciucă, *op. cit.*, p. 31–33. În structura valului de apărare incendiat s-a folosit „cărămidă de formă dreptunghiulară, cu dimensiuni relativ mari ($42 \times 22 \times 6$ cm; $50 \times 27 \times 8$ cm)”. Se relatează că localnicii au extras din val o mare cantitate de „cărămidă” pentru nevoile gospodărești. Nu s-au efectuat săpături arheologice.

³⁷ Fl. Marinescu, D. Munteanu, SMMIM 17–18, 1984–1985, p. 131. Datarea cetății se întemeiază doar pe două (!) fragmente ceramice hallstattiene timpurii (tip Vârtop) și este, de aceea, de privit cu maximă rezervă. Din publicație nu rezultă dimensiunile aproximative și nici poziția „cărămizilor” în zid. Este în schimb clar că, până la o anumită înălțime, acesta avea paramente de piatră și emplecton de pământ, precum și o masivă structură de lemn.

³⁸ C. Preda, *Thraco-Dacica* 7, 1986, p. 75.

³⁹ *Ibidem*, p. 78 și planul fig. 3.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 75. Urmele acestui cofraj interior incendiat sunt semnalate în multe locuri de-a lungul valului, sub poala acestuia, sub formă de pari și de bârne carbonizate, dispuse longitudinal sau perpendicular. Profilul din fig. 4 ilustrează foarte clar prăbușirea cofrajului incendiat, care prinde sub el nivelul de locuire al cetății și este, la rândul său, suprapus de pământul galben scurs din val.

⁴¹ *Ibidem*, p. 75 și fig. 5. Autorul nu indică lungimea acestei structuri în lungul valului. Spre exterior, zidul în discuție era sprijinit de un fel de „contrafort” realizat din straturi neregulate de pământ negru argilos, iar spre interior de cofrajul de lemn. De o parte și de alta a zidului, două depozite de „pământ gălbui-calcaros” (vezi și legenda fig. 5) par să reprezinte dărâmtura părții sale superioare. Preda (*op. cit.*, p. 97–98) plează evoluția cetății de la

reprezintă un zid de cărămizi crude și/sau straturi alternate, amenajat la partea superioară a unui val mai vechi, din pământ galben. Tehnica sa constructivă nu este clar reconstituibilă, dar pare să difere cumva de cea a zidului crud (*Dobosch*) de la Coțofeni, unde delimitarea paramentelor și emplectonului este foarte netă.

Tot în vestul Munteniei, în cetatea de la **Albești, jud. Teleorman**, la partea superioară a „valului vitrificat” au fost găsite mai multe „cărămizi făcute din lut amestecat cu paie, de formă dreptunghiulară, având dimensiunile de $0,25 \times 0,15 \times 0,08$ m”⁴². Poziția inițială și deci rolul lor în construirea „valului” rămân incerte, dar arderea lor odată cu incendierea fortuită a acestuia este foarte probabilă. Aceeași este situația și la **Tinosu**, în centrul Munteniei, unde fragmente de „cărămizi” au apărut în valul puternic ars al așezării din sec. IV–III a.Chr.⁴³. Recent a fost semnalată în sudul Munteniei, la **Căscioarele** (D’iaia parte), o cetate cu „ziduri din piatră fasonată și cărămizi nearse” (!!), fără însă a ni se oferi informațiile concrete atât de așteptate⁴⁴.

În sfârșit, din spațiul est-carpatic prezintă interes pentru discuția noastră o singură cetate, anume aceea de la **Arsura, jud. Vaslui**. Aici „valul” exterior este de fapt un zid cu un masiv soclu din pietre de râu legate cu pământ (lat. 2,50 m, î. actuală cca 0,50 m). Dărâmătura părții superioare a zidului, căzută spre exterior, apare sub forma unei „aglomerări de arsură”, cuprinzând o cantitate neprecizată de „bucăți de chirpic consistente, de culoare roșie asemănătoare unor cărămizi arse până la zgurificare”⁴⁵. Atât soclul, cât și partea dărâmată conservă urmele consistente ale unei structuri de lemn (bârne carbonizate), care explică arderea chirpicilor.

Pleașov între mijlocul sec. III și începutul sec. I a.Chr., în ceea ce el numește „etapa preclasică a civilizației geto-dace”. La o privire mai atentă se poate însă observa că la Pleașov există atât materiale getice timpurii, de tip Zimnicea–Murighiol (*lekane, pithos, kernos*; cf. *ibidem*, fig. 18/1–2 și 23/1), cât și materiale caracteristice fazei clasice timpurii (imitație deliană, cățuie, castron adânc, vase cu umbo la fund, ștampile rhodiene; *ibidem*, fig. 22/3; 24/1, 3). Stratigrafia înregistrată în fig. 4–5 dovedește și ea existența a două faze distincte, separate între ele, probabil, printr-un scurt hiat. În ambele profile se constată că dărâmătura fortificației suprapune depunerea (complexele) primei faze de locuire, din sec. IV–III, și este la rândul ei suprapusă de un strat de cultură negricios care nu poate aparține decât fazei „clasice”, din a doua jumătate a sec. II și din sec. I a.Chr. Aceeași discontinuitate între faza getică timpurie și faza geto-dacă clasică se constată și la Coțofeni și Bâzdâna, precum și în numeroase situri importante din Muntenia (Tinosu, Piscu Crăsani), Moldova (Brad, Răcățâu) sau din Transilvania (Pecica, Vărădia, Hârman).

⁴² Moscalu, CAMNI 3, 1979, p. 341.

⁴³ Săpături inedite, efectuate de Magda Tzony în anii 1978–1982. În săpăturile din 1924 nu fuseseră semnalate asemenea piese (cf. R. Vulpe și Ec.Vulpe, *Dacia* 1, 1924, p. 176–178).

⁴⁴ V. Sîrbu, G. Trohani, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Reports and Summaries*, București, 1996, p. 346. La rândul său, D. Șerbănescu (în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 25) vorbește despre fortificația „refăcută din cărămizi nearse, care alcătuiau paramenții, iar emplectonul era din lut bătut”.

⁴⁵ S. Teodor, *Materiale* 10, 1973, p. 53–54 și fig. 1. Se precizează că acești „chirpici” erau de formă paralelipedică, fără a se da dimensiuni.

Această sumară trecere în revistă a fortificațiilor cu „cărămizi” din România permite următoarele constatări:

- cele mai multe se concentrează în Oltenia și în sud-vestul Munteniei;
- majoritatea datează *grosso modo* din sec. IV–III a.Chr.;
- în toate cazurile se înregistrează urme clare ale unui incendiu, care poate explica transformarea chirpicilor în „cărămizi”; în schimb, folosirea unor cărămizi adevărate, arse înainte de punerea în operă nu beneficiază de dovezi peremptorii;

- doar la Coțofeni și la Bâzdâna – „Cetate” (mai nou, eventual, și la Căscioarele) avem certitudinea existenței unor ziduri cu paramente din „cărămizi” și cu emplecton; la Brabova și Pleașov s-ar putea face supoziții în același sens, care necesită însă o confirmare temeinică; la Grădiștea și Arsura aceste ziduri au avut un soclu de piatră;

- în celelalte cazuri „turtele” și „cărămizile” au apărut în contextul unor valuri vitrificate (Bucovăț, Mărgăritești, Morunglav, Voița, Albești, Tinosu), jucând probabil un anumit rol în realizarea umpluturii și amenajarea părții lor superioare;

- dacă folosirea „turtelor” (mai ales a celor găurite) în amenajarea valurilor are antecedente locale⁴⁶, ridicarea unor ziduri cu paramente de chirpici și emplecton crud este o noutate care trebuie pusă în legătură cu influențe sau chiar cu activitatea unor meșteri constructori provenind din cercul civilizațiilor mediteraneene.

În consecință, ideea unei evoluții locale de la „turtele slab arse” la „cărămizile arse”, care în sec. IV a.Chr. ar deveni „cu adevărat un material de construcție”, așa cum crede Trohani⁴⁷, este greu, dacă nu imposibil de susținut.

Analogii în Europa Centrală. În mediul celtic central-european singura fortificație cu ziduri construite din chirpici, comparabile oarecum cu cele de la Coțofeni și Bâzdâna, este celebrul *oppidum* Heuneburg de lângă Hundesingen (Baden-Württemberg), nu departe de izvoarele Dunării. Perioada IV b a acestei cetăți, este reprezentată de un puternic zid de chirpici (*Lehmziegel*), ridicat în al doilea sfert al sec. VI și distrus prin incendiere, foarte probabil în urma unui asediu, cândva între 520–500 a.Chr.⁴⁸. Spre deosebire de Coțofeni, la Heuneburg⁴⁹ fortificația are un soclu de piatră (lat. 3–3,2 m, î. 0,3–1,2 m), iar

⁴⁶ De ex. în valul de epoca bronzului de la Popești, com. Mihăilești, jud. Giurgiu; cf. R. Vulpe, *Materiale* 5, 1959, p. 341; mai nou N. Palincaș, *CAMNI* 10, 1997, p. 175 urm.

⁴⁷ *Thraco-Dacica* 9, 1988, p. 165–166. La fel, V. Sirbu și G. Trohani (*op. cit.*, p. 345) cred că folosirea cărămizilor arse ar reprezenta o inovație autohtonă, geto-dacă.

⁴⁸ E. Gersbach, în *Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich*, Linz, 1981, p. 357 urm. și fig. 10.

⁴⁹ Datele care urmează provin în principal din lucrarea mai veche a lui W. Dehn, *FundberSchwaben*, NF 14, 1957, p. 84 urm., și din cea mai nouă apariție, vol. IX din seria *Heuneburgstudien*, semnată de E. Gersbach, *Baubefunde der Perioden IVc – IVa der Heuneburg*, Mainz, 1995, p. 35–47 și 89–94.

partea superioară a fost construită integral din chirpici, pe toată grosimea zidului, atingând inițial o înălțime de 3–4 m (fig. 5/1). Chirpicii au fost confecționați în forme de lemn, din lut sau argilă cu adaos de nisip sau microprundiș și de material vegetal tocat, având rolul de degresant. Predomină net chirpicii dreptunghiulari (lung. 40–54 cm, lat. 34–44 cm, gros. 6–8 cm), dar s-au folosit și chirpici patrați, cu latura de 40–44 cm, care corespund normei grecești (*tetradoron*). Ei au fost montați, cu mortar de lut, în asize orizontale, cu rosturile verticale decalate (imbricare). Se întâmplă uneori ca rosturile a două-trei sau chiar mai multe asize să coincidă, chirpicii fiind montați „în fișic”, ca la Coțofeni. Există indicii că în zidărie erau cuprinse și bârne sau scânduri de lemn orizontale și că, în orice caz coronamentul era în principal realizat din lemn (drumul de rond, parapetul, eventual acoperiș). Incendierea sa (faza IV a/1) a lăsat urme numeroase, inclusiv calcinarea unor porțiuni din zidul de chirpici.

Materialul și tehnica de construcție, ca și planul arhitectonic (linia și unghiurile drepte ale zidului, alternarea curtinelor cu bastioane rectangulare) au făcut clar, de la început, că zidul de la Heuneburg reprezenta ceva nou, complet necunoscut în Europa centrală a epocii hallstattiene târzii. Tot la fel de evident a fost faptul că originile acestei înnoiri trebuiau căutate în spațiul greco-mediteranean, unde zidul de chirpici pe soclu de piatră s-a bucurat vreme îndelungată de o largă utilizare în arhitectura civilă și, mai ales, în cea militară. Părerile diferă într-adevăr în privința căii concrete pe care acest tip de fortificație a ajuns așa departe, tocmai la izvoarele Dunării. Autorii sunt însă în general de acord asupra rolului Massaliei și al legăturilor dintre celți și greci de-a lungul căii comerciale, intens utilizate începând din Ha D1, ce urma cursul marilor râuri Rhône, Saône, Rin și Dunăre⁵⁰.

Modelul grecesc. Din secolul al IX-lea până în secolul al II-lea a.Chr., în spațiul grecesc, din Asia Mică până în Sicilia, zidul de chirpici a reprezentat o formă curentă de fortificație⁵¹. Dimpotrivă, cărămida arsă a fost folosită extrem de rar și, în fapt, nu există exemple de edificii construite din acest material înainte de sfârșitul epocii elenistice⁵². De regulă erau folosiți chirpici pătrați, cu latura de 40–50 cm și groși de 8 cm, dar se întrebunțau concomitent și jumătăți, de formă dreptunghiulară, apropiate ca dimensiuni de piesele de

⁵⁰ Dehn, *op. cit.*, 93 urm.; Gersbach, *op. cit.*, p. 91 urm.

⁵¹ F. E. Winter, *Greek Fortifications*, Toronto, 1971, p. 71; A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford, 1979, p. 210–211.

⁵² R. Martin, *Manuel d'architecture grecque I, Matériaux et techniques*, Paris, 1965, p. 63 („De l'emploi de la brique cuite nous n'avons que de rares témoignages avant l'introduction en Grèce des procédés de construction romaines”); A. Orlandos, *Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens grecs I*, Paris, 1966, p. 67 („En Grèce nous n'avons pas d'exemple d'édifice en briques cuites avant la fin de l'époque hellénistique...”). În chip particular în fortificații cărămida arsă nu a fost folosită de greci (Lawrence, *op. cit.*, p. 208 urm.).

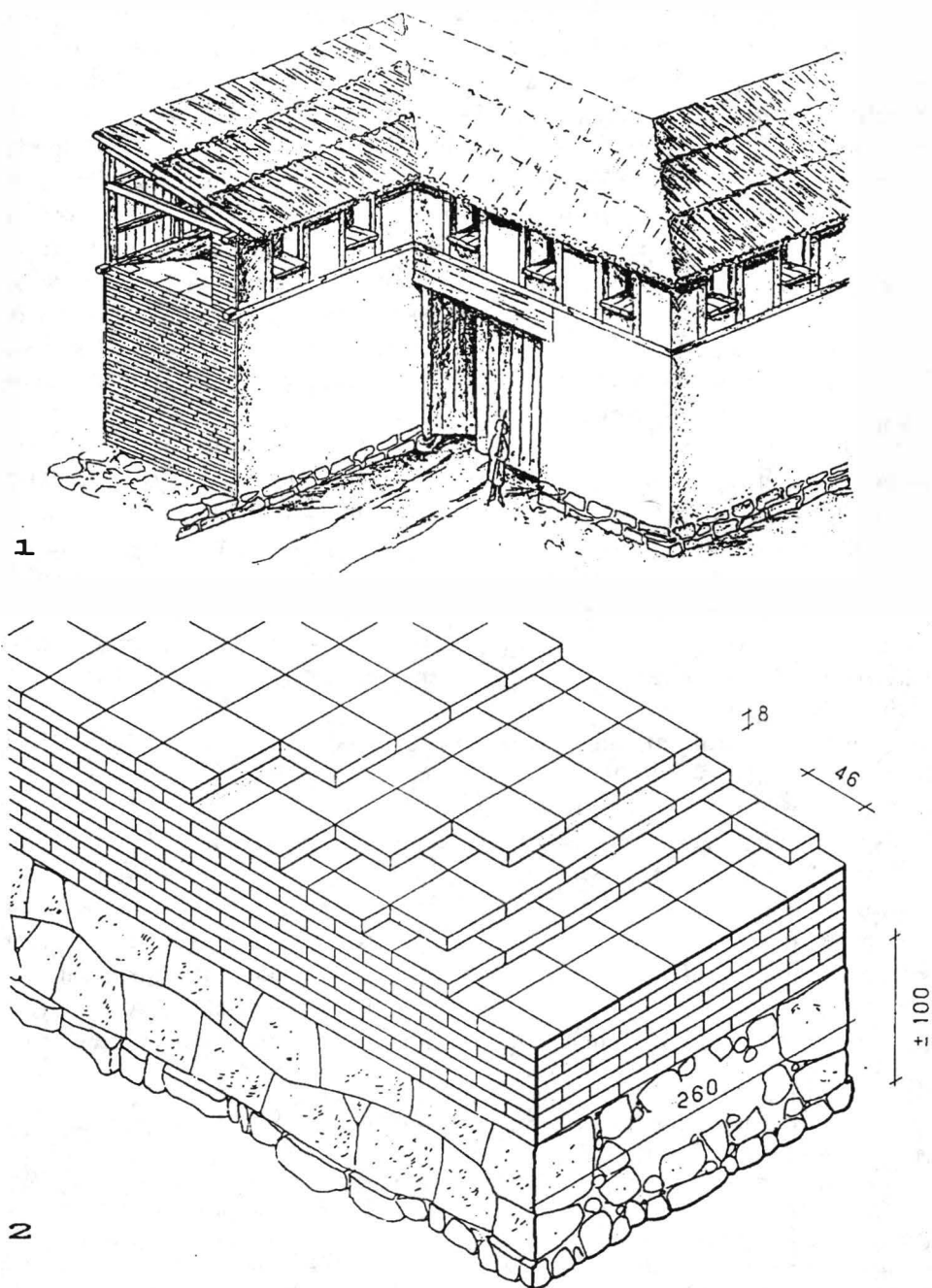

Fig. 5. Zidul oppidumului celtic de la Heuneburg (1) și zid grecesc de la Eleusis (2), ambele din chirpici, pe soclu de piatră (după E. Gersbach și A. Orlandos).

la Coțofeni⁵³. Chirpicii erau clădiți transversal (ca la Coțofeni) sau în sensul longitudinal al zidului și constituiau de obicei întreaga masă a acestuia⁵⁴. Zidurile de acest fel aveau de regulă socluri de piatră, de înălțimi variabile, cu trepte care anulau diferențele de nivel ale terenului, oferind o suprafață orizontală pentru asizele imbricate de chirpici; totodată zidul era ferit de acțiunea dizolvantă a apelor pluviale și a umezelii din sol (fig. 5/2). Există însă cazuri, ca la Coțofeni, când zidul de chirpici a fost ridicat direct pe solul ferm, cum se întâmplă, de ex., pe unele porțiuni din incinta de la Olynth⁵⁵. Chirpicii erau legați între ei cu un mortar de lut, iar la tencuiala feței zidului se folosea și var. Construcția de chirpici conținea adesea rețele sau rame de bârne orizontale sau chiar cofraje exterioare, menite să o întărească. Cea mai mare cantitate de lemn era concentrată la coronament, unde servea la amenajarea drumului de rond, a parapetului și a acoperișului⁵⁶.

Din epoca din care datează, în mare, fortificațiile principale de la Coțofeni și Băzdâna (sec. IV–III a.Chr.), în lumea greacă pot fi amintite zidurile de chirpici de la Olynth, Mantinea, Gela, Demetrias, Apollonia (Illyria)⁵⁷. În spațiul nostru, la Histria zidul arhaic și, poate, și cel clasic au fost construite din chirpici⁵⁸. Mai apropiat în timp, dar și în spațiu de cetățile din Oltenia este

⁵³ De ex. la Olynth, în sec. IV a.Chr. se folosesc chirpici de $0,39 \times 0,19 \times 0,10$ – 12 m, iar la Demetrias (Pagasai) chirpici de $0,50 \times 0,33$ m (Martin, *op. cit.*, p. 55–56, tabel de dimensiuni; Orlandos, *op. cit.*, p. 58–61; despre tehnologie *ibidem*, p. 51 urm., precum și Lawrence, *op. cit.*, p. 210 urm.).

⁵⁴ V. reconstituirea zidului de la Eleusis la Orlandos, *op. cit.*, p. 60, fig. 36. reprodușă aici în fig. 5/2. Acest model este exact imitat la Heuneburg, în timp ce zidul de la Coțofeni, cu paramente și emplecton, imită mai curând structura zidului grecesc de piatră, cum corect a observat Trohani (*op. cit.*, p. 166).

⁵⁵ Winter, *op. cit.*, p. 69–70. Mai multe date despre fundațiile și soclurile zidurilor de chirpici, la Lawrence, *op. cit.*, p. 201 urm.: partea de piatră a zidului era la Eleusis înaltă de $0,93$ – $1,40$ m, iar la Mantinea de 1 – 2 m. La Seuthopolis se vorbește de un soclu scund („*low stone foundations*”), cu paramente din blocuri cu fețe netede și umplutură din piatră spartă legată cu lut (cf. D. P. Dimitrov, M. Čičikova, *The Thracian City of Seuthopolis*, BAR, Suppl.Series 38, Oxford, 1978, p. 9–10).

⁵⁶ Orlandos, *op. cit.*, p. 63–65 și fig. 37; Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 223, Atena–Paris, 1974, p. 342, cu informații despre folosirea lemnului în ziduri de chirpic la Atena (inscripție din anii 307–306 a.Chr., privind repararea coronamentului), la Seuthopolis și Apollonia ilirică; Lawrence, *op. cit.*, p. 219 urm. și 368–369, fig. 84.

⁵⁷ Martin, *op. cit.*, p. 52–56; Orlandos, *op. cit.*, p. 59 urm.; Lawrence, *op. cit.*, p. 210–211. Pentru Demetrias, F. Stählin, E. Meyer, A. Heidner, *Pagasai und Demetrias*, 1934, p. 33 urm. și 82–84; pentru Apollonia, v. C. Praschniker, *JÖAI* 21–22, 1922–1924, col. 24 și fig. 4–6; V. D. Blavatski, *Klio* 40, 1962, p. 278; S. Islami, *Buletin i Universitetit Shteteror te Tiranes* 1960, p. 92–112.

⁵⁸ S. Dimitriu, în *Histria II*, București, 1966, p. 31 urm.: zidul arhaic din sectorul X Sud, din chirpici cu dimensiunile de $0,40 \times 0,25 \times 0,20$ m, turnați în tipare, așezați pe o „fundație” de piatră. La rândul ei, M. Coja (Materiale 8, 1962, p. 409 și fig. 6/1–2) credea inițial că zidul de epocă clasică, cu fundație de șist verde și calcar, descoperit în sectorul Z 2, va fi avut o „suprastructură din chirpici mari”. Într-un studiu ulterior (eadem, SCIV 15, 1964, 3, p. 383 urm.) se spune însă că această „suprastructură” ar fi constat, probabil, din blocuri de calcar și emplecton (?). Pentru folosirea chirpicilor în arhitectura civilă de la Olbia, Chersones și din Regatul Bosporan, cf. A. N. Șcegllov, *KSIA* 172, 1982, p. 50–57. La Neapolis Scythica, în Crimeea, zidul de apărare a fost construit din piatră, chirpici și lemn (T. N. Vāsotskaia, *Neapol'*, 1979, p. 50–52).

zidul de incintă al oraşului regal Seuthopolis (lângă Kazanlâk, Bulgaria), acoperit astăzi de apele lacului de acumulare de pe râul Tundja. În momentul descoperirii şi al săpăturilor, zidăria de chirpici dispăruse în cea mai mare parte şi se păstra doar soclul de piatră, lat de 1,80–2,00 m. S-au descoperit totuşi suficiente „cărămizi” crude, precum şi exemplare arse în incendiul „palatului” pentru a concluda că principalul material de construcţie îl constituiau chirpicii (*sun-dried bricks*) din lut amestecat cu paie, cu dimensiunile de 50 × 40 × 9 cm. Folosirea lemnului în zidul de incintă este şi ea atestată de numeroasele cuie lungi de fier descoperite, care au servit la îmbinarea bâmelor⁵⁹. Meşterii constructori de la Seuthopolis cunoşteau şi cărămida arsă, dar aceasta a fost folosită doar la amenajarea unor morminte (de ex. celebrul mormânt cu cupolă de la Kazanlâk), a unor puţuri sau pavaje, nu însă şi la ridicarea zidului de incintă sau a caselor⁶⁰. Aşa cum au observat cercetătorii bulgari, zidul de la Seuthopolis atestă preluarea tehnicii constructive a zidului grecesc de chirpici în mediul sud-tracic (odris), iar nouă ne sugerează o eventuală cale de interpretare a apariţiei aceleiaşi sistem constructiv la nord de Dunărea olteană (v. mai jos p. 232).

2. „CUPTORUL”

2.1. DATE ŞI INTERPRETĂRI OFERITE DE AUTORII SĂPĂTURILOR

Cercetările din 1918. De la prima vizită, Schuchhardt a descris situl de la Coţofeni ca fiind un platou triunghiular traversat de trei valuri⁶¹. În afara valului cu zidul de chirpici, el mai vedea aşadar două valuri care corespund sectoarelor 2 şi 3 după Zirra. Deşi afirmă că le-a secţionat, la aceste două din urmă „valuri” Schuchhardt nu a constatat urme de arsură⁶². Limitând discuţia la primul, cel mai apropiat de vârful triunghiului (sector 3), care ne interesează aici, am putea trage concluzia că arheologul german a nimerit o zonă nearsă a acestui „val”.

Săpăturile din anii 1980–1990. După primele campanii Vlad Zirra desemna acest complex drept „groapă cu deşuri”, respectiv „o imensă casetă de 750 m cubi, în care au fost azvârlite toate deşeurile vechilor construcţii”⁶³.

⁵⁹ D. P. Dimitrov, *Arheologija Sofia* 2, 1960, 2, p. 3–15; idem, *Atti del settimo Congr. arch. class.* I, 1961, p. 383–387; idem, *Antiquity* 35, 1961, p. 96; D. P. Dimitrov, M. Čičikova, *op.cit.*, p. 9–10 şi 25; Dimitrov, în *Seuthopolis* I, Sofia, 1984, p. 14–15. Informaţiile furnizate până în prezent de către cercetătorii bulgari sunt doar de ordin general; tratarea arhitecturii militare şi civile este programată pentru vol. III al seriei monografice *Seuthopolis*.

⁶⁰ Dimitrov, Čičikova, *op. cit.*, p. 23–26 şi fig. 52, 88 şi 95; v. şi Čičikova, *Izvestija Sofia* 21, 1957, p. 129–152.

⁶¹ Schuchhardt, în *Schumacher-Festschrift*, p. 184–185 şi fig. 1.

⁶² Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, p. 144.

⁶³ Zirra 1983, p. 138–139.

Ulterior, complexul a fost considerat un „ansamblu de cuptoare” pentru arderea „cărămizilor” și emplectonului din incinta de vest de la Coțofeni. În masa de arsură lungă de cca 50 m, Zirra credea a recunoaște focarele cuptoarelor (*foyers*) și resturile platformei perforate (*plateforme de cuisson*) pe care s-ar fi clădit cărămizile pentru ardere. El vorbea de asemenea de piloni (*pilons-supports*) de susținere a platformei⁶⁴. Deși nu rezultă în chipul cel mai explicit, Zirra se gândea, evident, la un gen de cuptor cu reverberație, având un focar subteran, acoperit de o placă perforată, pe care erau așezate cărămizile pentru a fi arse. Este interesant de reținut faptul că, la acea dată, autorul constata asemănarea acestui complex cu o fortificație și se întreba dacă resturile de „cărămizi” găsite acolo nu au putut aparține unui mic zid⁶⁵. Întrebarea era doar una retorică, deoarece opțiunea pentru ipoteza „câmpului de cuptoare” era deja categorică.

Această opțiune a fost preluată și de N. Conovici, autorul capitolului dedicat sectorului 3 – „Cuptoare” (ghilimelele îi aparțin) din raportul general, deși el este nevoit și astăzi să recunoască imposibilitatea „de a furniza o reconstituire convenabilă a modului în care a funcționat «șanțul cu arsură»”⁶⁶. În esență, se merge în continuare pe ideea că este vorba de un „șanț” (*fossé*) de secțiune trapezoidală, cu lățimea de 2–3 m la bază și 3–4 m la partea superioară și cu adâncimea de 1,20–1,80 m, urmând un traseu N–S, ușor curbat, între marginile abrupte ale promontoriului. El ar fi luat naștere prin săparea, folosirea și abandonarea succesivă a unor „cuptoare” aliniate cap-la-cap.

În descrierea și documentația grafică oferite de Conovici⁶⁷ complexul apare sub forma unui masiv de pământ ars, stratificat de jos în sus de la pulbere și „criblură” până la blocuri mari, neregulate. Depozitul ar fi adăpostit într-o „excavație ” și are la partea superioară profilul bombat al unui val. La baza acestui depozit se află un strat de cărbune și cenușă, de 2–20 cm, iar masa sa cuprinde uneori cioburi, oase, fragmente de cărămizi. Depozitul pulverulent și criblura ar reprezenta emplectonul ars pentru zidul din sectorul 1, iar blocurile masive, care înglobau diferite corpuri străine și purtau urme de lemn în toate direcțiile, ar fi făcut parte dintr-o „calotă”, groasă de 25–40 cm. Se înțelege că această „calotă” era o placă de lut continuă, armată cu lemn și străbătută de canale pentru circulația aerului fierbinte, acoperind

⁶⁴ Zirra 1988, p. 198.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 198: ...ensemble de fours, actuellement ressemblant à un rempart devant le fossé avoisinant...

⁶⁶ Zirra și colab. 1993, p. 105 și urm.

⁶⁷ *Ibidem*. Deși descrierea se referă doar la săpăturile efectuate de Conovici în anii 1987–1989, la fig. 22 sunt republicate profilele din Zirra 1988, p. 197, fig. 10, cu legende reinterpetate, dar necomentate în text. Li se adaugă câteva profile noi (fig. 21, 23, 24). Planul general al săpăturii Conovici din sectorul 3 (fig. 20) și planul suprafeței A (fig. 25) nu au explicații semnlor grafice utilizate și, de aceea, nu ajută la înțelegerea situației.

deschiderea de cca 3 m a „cuptorului” și trebuind să suporte greutatea unei șarje de cărămizi. O ultimă depunere de lipitură arsă, cu amprente de paie, de „scânduri”, de nuiele etc. ar reprezenta, în sfârșit, resturile armăturii unei „bolte” sau, în orice caz, a unei „suprastructuri” a cuptorului.

Reconstituirea modului de lucru al acestor „cuptoare primitive” conține o seamă de contradicții și ambiguități, pe care chiar autorii le recunosc: „calota”, armată cu lemn și consolidată prin ardere, era totuși prea slabă pentru a suporta stive de cărămizi pe mijlocul ei; acestea ar fi fost deci stivuite pe marginile calotei și protejate, „*on ne sait pas de quelle façon*” (!), cu o armătură de lemn și lut; după arderea cărămizilor, în focarul cuptorului se introducea pământ pentru producerea de emplecton; pentru răcire se arunca apoi pământ deasupra cuptorului; după răcire, se demantela cuptorul, se recuperau cărămizile și emplectonul și se construia un nou cuptor; într-un singur caz s-a fi constatat folosirea aceluiași cuptor pentru mai multe șarje⁶⁸.

Este locul aici să arăt că mai multe dintre datele furnizate de autori, ca și unele observații făcute personal în 1986, când am schițat profilul unei secțiuni (fig. 6/2)⁶⁹, pun serios la îndoială felul în care a fost imaginată construcția și funcționarea „cuptorului”. În primul rând este contestabilă existența unei „calote” continue, chiar și în puținele cazuri când blocurile de pământ puternic vitrificate apar masate la partea superioară a depozitului⁷⁰. Aceste blocuri sunt informe, nu au o grosime constantă și niciodată nu au fețe netede. Urmele de lemn (bețe, pari, „scânduri”) cuprinse în masa lor sunt orientate în toate direcțiile, sunt de mici dimensiuni și adesea înfundate. De aceea ideea unei „armături” pentru o placă groasă de 25–40 cm, cu o deschidere de 3 m, fără suport intermediari, lăsând să circule aerul fierbinte spre „cărămizile” stivuite deasupra, ne apare cu totul nerealistă. Nicăieri în profile nu se observă legătura „calotei” cu pereții evazați, slab sau deloc arși la partea superioară, ai „șanțului cu arsură”. Nici la fundul așa-zisului „focar” arderea nu a fost puternică, în nici un caz pe măsura aceleia care a provocat calcinarea blocurilor din „calotă”⁷¹. În profilul observat de mine (fig. 6/1–2) peretele de est prezintă o crustă roșie subțire, care la fund se continuă cu o bandă neagră de pământ cu cărbune și cenușă, groasă de 10 cm, mărginită atât în sus cât și în jos de o crustă arsă slab, înăbușit. Prin arsura de pe fund șpaclul trecea cu ușurință, iar sub ea pământul nu era ars sau iradiat în profunzime, cum ar fi fost cazul dacă

⁶⁸ Conovici, în Zirra și colab. 1993, p. 112.

⁶⁹ Având în vedere asemănarea cu profilul publicat de Zirra și colab. 1993, p. 106, fig. 21, reproducă aici în fig. 6/1, este vorba probabil de malul de sud al S.VIII. Din ambele desene rezultă că săpătura nu epuizase depunerile arheologice de sub „cuptor”.

⁷⁰ *Ibidem*, fig. 21, 23–24.

⁷¹ După metoda, desigur contestabilă (supra p. 205), a ing. Gâță, temperatura la care a fost arsă baza (vatra) „cuptorului” a fost de 200–250°C, în timp ce criblura ar fi fost arsă la 760–840°C, iar blocurile din „calotă” la 525–890°C (Zirra și colab. 1993, p. 155–156 și fig. 52).

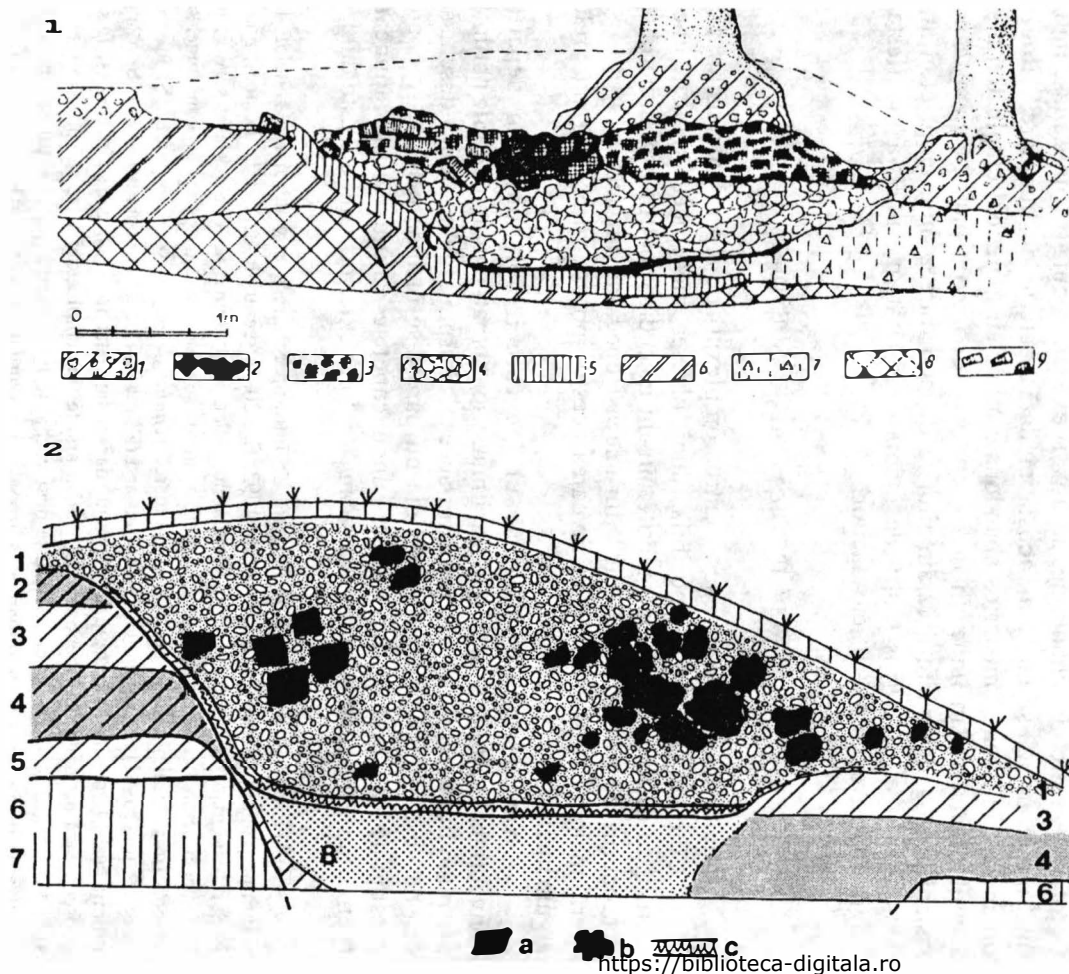

Fig. 6. Coțofenii din Dos, sectorul 3 („Cuptoare”). Profilul de S al S.VIII/1981: 1 după Vl. Zirra și colab. 1993, fig. 21, desen 1987 (1 sol vegetal, cu granule arse și cioburi; 2 „calotă” vitrificată, în bucăți; 3 „calotă” fragmentată; 4 criblură de pământ ars; 5 strat de argilă galbenă; 6 rambleu de epocă getică; 7 rambleu de epocă getică, cu cioburi; 8 strat de cultură Coțofeni; 9 cărămizi); 2 după M. Babeș, schiță executată în 1986 (1 masă de bulgări, criblură și praf de pământ ars; 2 pământ galben; 3 pământ castaniu; 4 pământ galben vârstat; 5 sol antic adăugat [depunerile 2-5 sunt aduse din altă parte, formând un rambleu în spatele valului vitrificat], 6 sol vegetal antic; 7 pământ viu clisos; 8 umplutură maro-cafenie clisoasă; a chirpici arși; b blocuri masive de lut ars; c crustă dublă de arsură).

nemijlocit deasupra, pe vatra așa-zisului „focar”, s-ar fi ars lemne care au produs temperaturi de cca 700–900°C. Aspectul materialului din „cuptor” arată, cred, că arderea s-a produs mai curând la partea superioară (exterioară), decât la cea inferioară (interioară) a construcției. Aglomerarea prafului și criblurii roșii, eventual și a cărbunelui și cenușii, la baza depozitului se explică în bună măsură prin infiltrarea apei pluviale care a transportat în jos acest material cu granulație mică.

Acestor contraargumente li se adaugă întrebarea logică, dacă instalația imaginată de Zirra și colaboratorii săi ar fi putut practic să funcționeze și anume astfel încât, într-un timp rezonabil și cu un consum suportabil de energie, să livreze marea cantitate de material de construcție încorporată în zidul de la Coțofeni. O astfel de tehnologie, dacă va fi existat, trebuia oricum să lase mult mai multe urme, și nu doar această ciudată „baterie de cuptoare”, ilogic organizate în teren și misterios abandonate, pline cu ipoteticul emplecton ars. Faptul că nicăieri în lume, în nici o epocă și civilizație, nu se cunoaște un sistem analog de ardere a cărămizilor și de preparare a unui emplecton ars constituie și el un serios motiv de îndoială. Hotărât, nu aici s-a manifestat originalitatea culturală a geto-dacilor!

2.2. O ALTĂ IPOTEZĂ: VALUL INCENDIAT

În lumina celor de mai sus, pentru complexul „de arsură” din sectorul 3 de la Coțofeni nu rămâne posibilă, după părerea mea, decât ipoteza unei fortificații de lemn și pământ, pierite într-un incendiu, pentru care numeroase descoperiri de „valuri vitrificate” din aceeași epocă și din același spațiu ne oferă analogii satisfăcătoare. În favoarea acestei ipoteze vorbesc următoarele argumente:

a. Amplasamentul. Complexul (pe care îl voi numi mai departe convențional **valul ars**) are un traseu liniar, ușor curbat, unind marginile abrupte ale platoului cetății, ca pentru a bara accesul dinspre singura latură deschisă, cea de vest, a sectorului 3. Cum linia nu pare a se închide perfect, se poate presupune că exista o întrerupere, unde capetele valului se suprapuneau (petreceau), formând o intrare „în șicană”⁷². Spre exterior valul ars este dublat

⁷² Această ipoteză pare a fi ilustrată de întreruperea, respectiv decalarea zonelor de arsură pe planul publicat de Zirra și colab. 1993, fig. 20, în secțiunile C, Y și D. Pe acest plan, în S. Y este marcată „limita șanțului cuptoarelor”, dar, imediat mai la N și deplasat spre E, în S. D, prin semne grafice similare este marcat un alt segment de „cuptor” și se consemnează descoperirea de „lipitură de pereți sub cuptoare” (*enduit de parois sous les fours*). Și în text (*ibidem*, p. 110–111) se spune că „șanțul cu arsură” nu mai poate fi urmărit la N de S. Y, pe ultimii cca 14 m până la marginea platoului, dar în fapt atât în S. D, cât și în S. Z și E se consemnează prezența unor depozite de pământ ars de tip „emplecton” care se subțiază mereu spre N (gros. în S. D 20–30 cm). Nu este deci vorba de lipsa valului ars în acest sector, ci de aplatizarea lui în urma unor remanieri antropice și a scurgerii lui pe pantă.

de un șanț, pe care autorii îl consideră azi a fi natural (*fossé naturel, vallon naturel*), fără a aduce însă argumente clare⁷³. Mai verosimilă este ipoteza unui obstacol defensiv – un șanț artificial, prin excavarea căruia s-a obținut pământul necesar pentru ridicarea valului.

Mai este de remarcat faptul, observat de Conovici în suprafețele A și B, că așa-zisul „șanț cu arsură” era amplasat în umplutura unui șanț mai vechi, tot getic (*un remblai destiné à combler une auge (fossé de défense?)... faite probablement par les habitants de la station de Coțofeni*)⁷⁴. Imediat la est de acest șanț, respectiv de valul ars, depozitul respectiv (corect considerat de Conovici ca fiind artificial) formează un adevărat rambleu, înalt de la 0,65 m până la 1,25 m, sensibil mai înalt decât același depozit imediat la vest de „cuptor”(fig. 6/1–2)⁷⁵. După părerea mea, este vorba fie de un val mai vechi, corespunzător șanțului de sub valul ars, fie de o umplutură („contrafort”), menită să sprijine din interior acest nou val. Existența unui șanț mai vechi, postulată de Conovici (și a valului respectiv, cred eu) la limita vestică a sectorului 3, pe același traseu cu cel al „cuptoarelor” face extrem de plauzibilă ipoteza că acest din urmă complex nu este altceva decât o nouă fortificație. Complexul în discuție nu este deci unul adâncit în pământ (șanț adăpostind focarele „cuptoarelor”, cum rezultă din descrierile date de autori și din denumirea de „fossé à brûlure”), ci un zid masiv de lemn și pământ, adosat spre E unui val preexistent sau sprijinit din această parte de un rambleu („contrafort”).

b. Structura. Înglobând în masa sa o mare cantitate de material ușor combustibil, noul zid de lemn și pământ (ceea ce arheologii germani numesc *Holz-Erde-Mauer*) s-a transformat prin incendiere, desigur în urma unor evenimente războinice, într-un monument arheologic de tipul valului ars sau „vitrificat”. Inițial, el se va fi compus dintr-un înveliș de lemn (cofraj din bârne și scânduri) și o umplutură de pământ amestecat cu crengi și alte materiale vegetale, chirpici întregi sau fragmentari, resturi menajere etc. Acest „zid”

⁷³ Zirra și colab. 1993, p. 81 și 104. Pentru clarificarea cititorului ar fi fost necesară publicarea profilului uneia dintre secțiunile care l-au intersectat (S. II–III/1980, X/1982, VII A, IX). După primele campanii Zirra (1983, p. 135) vorbea de „trei rânduri paralele de șanțuri de apărare”, corespunzătoare sectoarelor 1, 2 și 3. Din planul general publicat ulterior (Zirra 1988, p. 188, fig. 1) rezultă clar că secțiunile menționate au surprins șanțul de la V de „cuptoare”; traseul său este marcat cu o linie dublă punctată. Pe același plan, în același fel, sunt marcate și șanțul din fața zidului (sectorul 1) și șanțul care mărginește spre V platoul central (sectorul 2). Pe planul din raportul general (Zirra și colab. 1993, fig. 2) nu mai este marcat decât șanțul zidului.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 105–106.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 106 urm., în special profilele S. VII A Nord/1981 și IX Nord/1981 din fig. 22; la p. 113 se vorbește despre „ridicarea artificială a terenului în zona cuptoarelor” (*la surélévation artificielle du terrain dans la zone des fours*) în faza 2 a așezării getice, când în sectorul 3 locuirea ar fi încetat.

prezenta atât spre exterior, cât și spre interior un perete vertical de lemn. La coronament el se va fi terminat cu un parapet crenelat, de asemenea din lemn și eventual chirpici (fig. 7).

Având în vedere lipsa gropilor de pari, se poate presupune că întregul eșafodaj vertical de lemn se rezema pe „tălpi” orizontale. Mai mult decât atât, banda continuă de arsură de la baza „cuptorului” pare a arăta că aceste tălpi constituiau de fapt o adevărată „podea” a cofrajului. Trebuie de admis că și

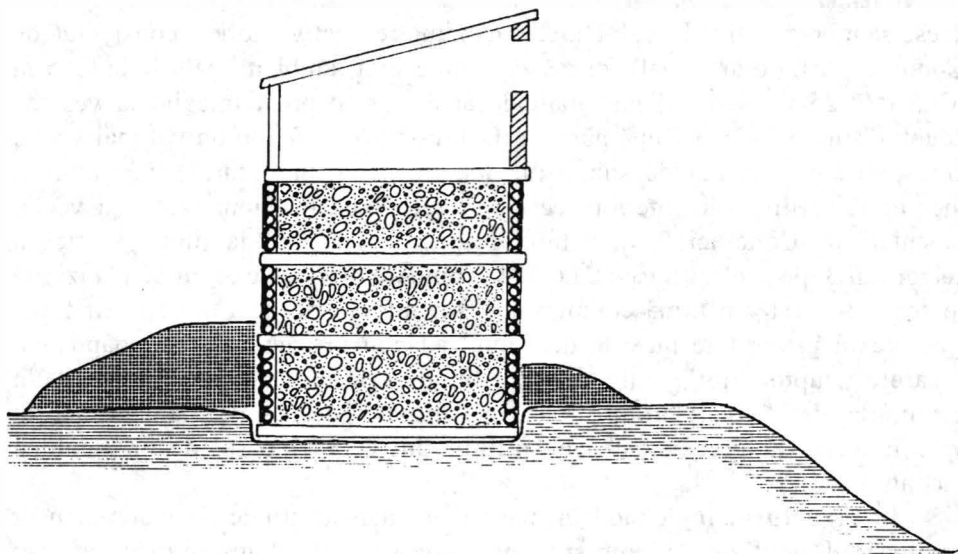

Fig. 7. Propunere de reconstituire a fortificației de tip *Holz-Erde-Mauer* din sectorul 3 de la Coțofenii din Dos.

mai sus, până la drumul de rond, existau bârne orizontale care legau între ele cele două paramente de lemn. La exterior aceste fețe erau foarte probabil lutuite, așa cum arată fragmentele de lipitură descoperite în ultima depunere a valului ars⁷⁶. Arderea structurii de lemn a fost aproape completă și, desigur datorită și remanierilor ulterioare, urmele ei nu s-au păstrat în poziția originală; doar la partea inferioară („talpă”), practic nederanjată, lemnul ars înăbușit s-a păstrat *in situ*.

2.3. VALURILE ARSE ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN

Descoperirile de valuri arse din spațiul înconjurător, din aceeași vreme, constituie un argument puternic pentru determinarea complexului „cu arsură” din sectorul 3 de la Coțofeni drept val de apărare. Unele au fost deja menționate

⁷⁶ *Ibidem*, p. 108.

mai sus⁷⁷. Din păcate, în general analogiile se limitează la determinarea obiectivului respectiv drept „val ars”, fără o descriere detaliată și fără o înregistrare grafică adecvată, deoarece, în fapt, monumentele de acest tip nu au fost încă cercetate sistematic. În cel mai bun caz ele au fost sondate, adesea ele au fost doar semnalate în urma unor periegeze. Aici vor fi aduse în discuție doar câteva, care au fost mai atent cercetate și publicate.

Cele mai apropiate analogii cu valul ars de la Coțofeni le prezintă fortificația de la **Albești, jud. Teleorman**. Observațiile făcute acolo de regretatul nostru coleg Emil Moscalu și discuția specială, critică, pe care el a dedicat-o „valurilor vitrificate”⁷⁸ pot juca un rol cheie în rezolvarea dilemei care ne preocupă aici. Ca și la Coțofeni, valul ars de la Albești (fig. 8) se prezintă ca o „masă puternic calcinată”, lată de cca 3,50 m și înaltă de 0,50–1,10 m, formată din „pământ granulat cu diferite grade de ardere și bucăți de chirpic cu mărimi diferite, având imprimate urmele unor pari și bârne cu diametrele de 0,03–0,09 m”⁷⁹. Ca și la Coțofeni, în acest context au apărut și „cărămizi făcute din lut amestecat cu paie”, dar rostul lor în construcția valului este neclar. Trei dungii orizontale de cenușă (gros. 5 cm, distanța între ele, pe

⁷⁷ Cf. supra p. 213 urm., n. 31–37, 42, 43. Din Oltenia ar mai fi de menționat valurile arse de la Stoina (Schuchhardt, în *Schumacher-Festschrift*, p. 188 și fig. 7; idem, *Die Burg...*, p. 144, unde se menționează și o altă cetate cu valuri arse în satul Ghercești, la est de Craiova; P. Gherghe, *Thraco-Dacica* 8, 1987, p. 139–143), Țicleni, Vârțu și Căpreni (*ibidem*), iar din Muntenia cele de la Trivalea-Moșteni (Moscalu, *op. cit.*, p. 345 urm., cu discuție pertinentă, privind valurile arse în general; idem, *CAMNI* 3, 1979, p. 361–373) și Plopeni – Cetatea Fetei (C. Zagoriț, *Castrul roman de la Mălăiești și cetatea dacă de la V. Humei din jud. Prahova*, Ploiești, 1940, p. 17–22). Cetatea de la Trivalea-Moșteni, de pe malul înalt al Teleormanului, a fost descoperită și cercetată pentru întâia oară de Cezar Bolliac. Ea apare sub numele vechi al localității, Talpa-Netoșii (sau Nedați ?), fals localizată pe râul Vedea, și la Gr. Tocilescu (*Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 538). Cu o remarcabilă intuiție, acesta a înțeles sistemul constructiv al valurilor de pământ: „zidurile se recunosc a fi clădite cu pământ bătut, amestecat cu paie și nuiiele și așezat între doi pereți de scândure. Palisadele de lemn perind prin acțiunea focului, pământul bătut, întărit și părjolit ne presentă o masă compactă, cum s-a putut constata la Tinosu, jud. Prahova, la Nedați, pre malurile Vedei și la vreo alte patru-cinci cetăți cercetate de d. Bolliac” (*ibidem*, p. 405). Tocilescu greșește însă, crezând că arderea a fost intenționată, în scop constructiv – o ipoteză de care, la vremea sa, Vasile Pârvan avea să se distanțeze (*Getica*, București, 1926, p. 470–471: „Dacă valurile acestea de apărare au fost încă mai întărite prin ardere, e cu totul dubios”). Din Moldova, unde proporțional numărul valurilor arse este sensibil mai mic, pe lângă binecunoscutele cetăți de la Arsura (supra p. 215 și n. 45) și Brăhășești (infra), mai pot fi amintite cele de la Merești (D. Popovici, M. Ignat, *Suceava* 8, 1981, p. 545–551) și Ibănești (P. Șadurschi, Em. Moscalu, *Hierasus* 7–8, 1989, p. 183–190).

⁷⁸ Moscalu, *Probleme ale cetăților cu „val vitrificat”*, *CAMNI* 3, 1979, p. 339–347. Acest excelent studiu nu a avut, din păcate, ecoul meritat în literatura noastră de specialitate. Zirra și colab. (1993, p. 145) rezumă inexact ipotezele lui Moscalu și îi ignoră concluzia principală, optând pentru teoria desuetă a arderii intenționate ca „procedeu de consolidare” a fortificațiilor de pământ. Această „tehnică” ar fi fost utilizată practic în toate cetățile cu val ars cunoscute, discutate și în studiul de față.

⁷⁹ Moscalu, *op. cit.*, p. 340 urm. și fig. 2.

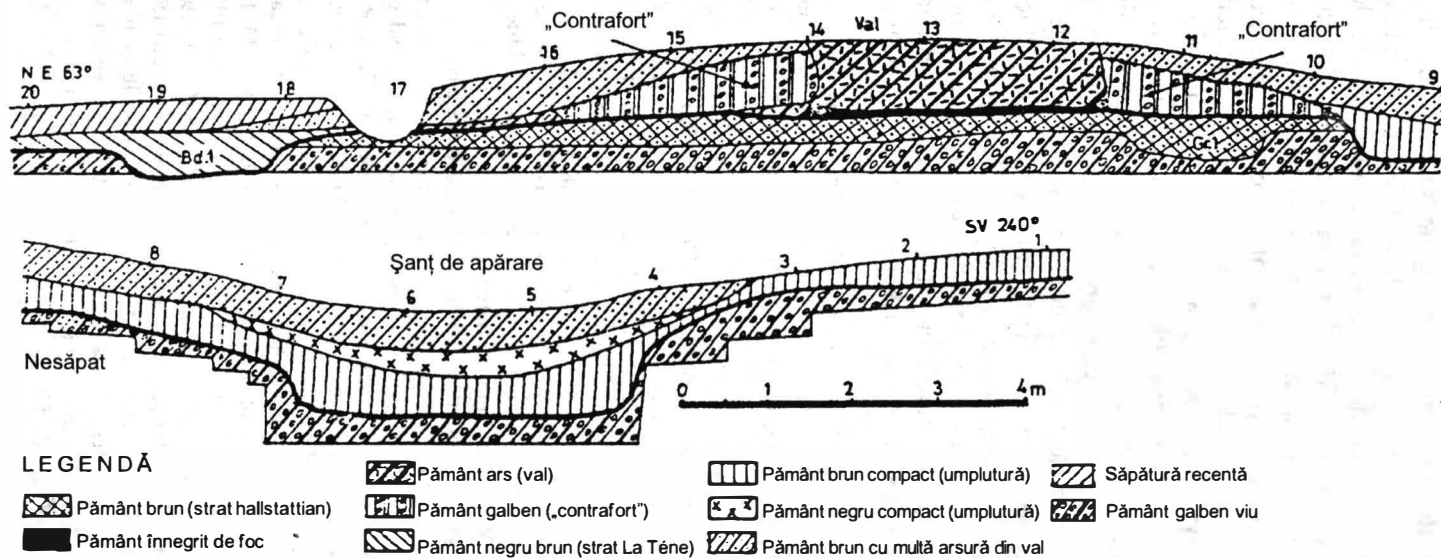

Fig. 8. Albești, jud. Teleorman. Secțiune prin fortificație (după Em. Moscalu).

verticală, 20–25 cm) indică existența unor rânduri de bârne orizontale în masa de pământ. Ca și la Coțofeni, o dungă mai groasă de „pământ înegrit de foc” la baza masei calcinate ar putea reprezenta „podeaua” cofrajului. Ca și la Coțofeni, de o parte și de alta a acestui bloc, două rambleuri de pământ galben, năruite de Moscalu „contraforți”, au avut rostul de sprijini valul, probabil după o primă incendiere. Șanțul are un profil plat, iar berma este foarte lată (2,60–7 m), probabil ca și la Coțofeni. Reconstituirea propusă de Moscalu pentru „palisada” de la Albești, care trebuie avută în vedere și pentru Coțofeni, corespunde ideii de „*Holz-Erde-Mauer*”: un zid din bârne orizontale și verticale, dispuse transversal și longitudinal, cu umplutură de pământ și eventual „cărămizi”. Prin arderea accidentală a acestei structuri de lemn, „cu prilejul unui atac”, a rezultat un monument de tipul valului ars⁸⁰.

Unele elemente care indică o construcție similară au putut fi sesizate în cetatea de la **Cârligei, com. Bucovăț, jud. Dolj**⁸¹. Valul este constituit dintr-o „masă de pământ ars, masiv și continuu, amestecat cu piatră... arse puternic laolaltă” și stă deasupra unui rambleu de pământ castaniu, cu „fragmente de pământ ars și cărbune”, care reprezintă probabil o fortificație mai veche. Ca și la Coțofeni, valul ars (lat de cca 4 m și înalt de 0,60 m) pare amplasat într-o alveolare și prezintă la „talpă” o bandă continuă de cărbune.

În cetatea de la **Brăhășești, jud. Galați**, existența unor porțiuni calcinate și a unor porțiuni nearse ale incintei dovedește încă o dată că, în general, incendierea a fost un fapt accidental și nu o tehnică constructivă⁸². Observațiile atente făcute în teren au permis lui M. Brudiu și P. Păltănea să reconstituie o „palisadă” cu schelet de pari înfiți în solul antic (diam. 10–18 cm) și nuiele împletite (diam. max. 8 cm). Pe acest schelet, la interior, s-a bătut pământ ud, fără paie, iar la exterior, de ambele părți, s-a aplicat pământ amestecat cu paie. Actualmente valul ars măsoară 2,50–4 m în lățime și 0,60–0,90 m înălțime. Zonele sale exterioare apar ca o masă arsă roșie, compactă, formând un fel de „paramente”, iar spațiul dintre ele, „emplectonul”, conține „moloș sfârâmat și uneori bucăți mai mari, provenite din dezagregarea lipiturii calcinate”⁸³. În două secțiuni, la „talpa” valului se constată benzi compacte de arsură neagră. Spre interiorul cetății, la val se adosa un rambleu de argilă galben-verzuie, înalt de 0,40–0,50 m, de felul „contraforților” de la Albești și Coțofeni. Tot în Moldova, mai întâlnim un astfel de rambleu de sprijin, din pământ negru, dens, de ambele părți ale zidului cu soclu de piatră și elevație de chirpici de la Arsura, jud. Vaslui⁸⁴.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 340–341, 345–346.

⁸¹ O. Toropu, SMMIM 6, 1973, p. 3–11 și fig. 2. Datele provin dintr-o singură secțiune, lată de 1 m, care a trecut prin șanțul și valul de apărare.

⁸² M. Brudiu, P. Păltănea, ArhMold 7, 1972, p. 227–232.

⁸³ *Ibidem*, p. 230 și fig. 2.

⁸⁴ S. Teodor, Materiale 10, 1973, p. 53–57 și fig. 1.

Reconstituirea exactă a zidului de lemn și pământ pe care îl presupunem în sectorul 3 de la Coțofeni este deocamdată imposibilă. Datele analizate ne permit doar să presupunem că structura de lemn se compunea esențialmente dintr-un schelet (cofraj) de bârne orizontale (fig. 7), corespunzând unui tip de fortificație cunoscut în Europa centrală și vestică abia începând din epoca târzie a bronzului⁸⁵. Aceleași date ne obligă oricum să respingem ipoteza bateriilor de cuptoare pentru arderea „cărămizilor” și emplectonului destinate zidului din vestul „Cetății Jidovilor”.

CONCLUZII

La capătul acestei discuții se poate afirma, cred, că sistemul de apărare de la Coțofeni se compunea din cel puțin două linii, construite în tehnici diferite:

1. Linia de vest, din sectorul 1, constituită din șanț și zid cu paramente din chirpici cruzi, în tehnică de origine greco-mediteraneană. După o incendiere și distrugere sistematică, resturile arse sau nearse ale zidului au fost încorporate într-un val, menit să asigure mai departe apărarea așezării.

2. Linia de est, din sectorul 3, constituită dintr-un șanț și un „zid” de lemn și pământ, în tehnică locală, care în urma incendiului și distrugerii a căpătat aspectul actual de „val ars”.

Este posibil ca în sectorul 2 să mai fi existat o linie de apărare (șanț cu val ?), dar datele puse la dispoziție de autorii săpăturilor nu sunt relevante.

Tehnica și tradiția (originea) diferită a celor două fortificații ar părea să indice o diferență cronologică, dar această concluzie nu este obligatorie. O incintă mai veche sau mai nouă decât zidul de chirpici, limitată la sectorul 3, era mult prea mică și nu se justifica. În schimb, existența simultană sau doar puțin decalată cronologic a două incinte concentrice este justificabilă printr-o eventuală funcționalitate deosebită a incintei mici, aceea de „acropolă”. Lăsând deoparte exemplele clasice, putem aminti structuri similare în lumea „barbară” învecinată, atât la geții nord-dunăreni (Bâzdâna, Stoina ?), cât și la tracii balcanici (Seuthopolis, supra n. 59). Cea mai apropiată paralelă, din toate punctele de vedere, o reprezintă cetatea de la Bâzdâna. Promontoriul, apărât

⁸⁵ Schuchhardt (în *Schumacher-Festschrift*, p. 185) arată că în nici unul din valurile de la Coțofeni nu a găsit vreo groapă de par și de aici deducea încadrarea lor într-un tip de fortificație caracterizat prin structuri de bârne orizontale (*Lagerhölzer*); idem, *Die Burg...*, p. 118 și 143, unde tot în legătură cu valurile de la Coțofeni vorbește de așa-numitul *lagerhafter Blockbau*. Într-o discuție mai largă, W. Dehn (*FundberSchwaben* 14, 1957, p. 92) face și el o distincție clară între zidurile de lemn și pământ cu fețe din șiruri de pari verticali (*senkrechte Pfostenreihen in den Mauerfronten*), cunoscute încă din neolitic, și cele cu bârne orizontale (*Blockwerk* respectiv *horizontal verlegte Balkengerüst*), apărute abia în epoca câmpurilor de urne (*Urnenfelderzeit*). Dehn consideră că cele din urmă au dat cel mai frecvent naștere la „valuri vitrificate” (*Schlackenwälle*) în urma distrugerii lor prin incendiere.

spre vest de zidul de chirpici, este împărțit în două părți inegale („terase”) printr-un șanț și printr-un val, prezentând pe alocuri urme de ardere⁸⁶. Prezența unor „cărămizi”, despre care se crede că au fost refoșosite, ar fi după Vl. V. Zirra dovada că fortificația terasei de est ar fi fost ridicată abia după încetarea existenței (funcționării) zidului din vest⁸⁷. Logica acestui raționament nu este însă evidentă. Aici, ca și la Brabova, la Voița, la Pleașov, la Albești sau la Tinosu (unde existența unor ziduri propriu-zise este incertă sau chiar exclusă), chirpicii au putut juca un anumit rol în construcția „zidurilor”(valurilor) de lemn și pământ și au putut fi deci confecționați special în acest scop. Fără a fi o certitudine, ipoteza construcției, funcționării și distrugerii (abandonării) simultane a celor două linii de fortificație de la Bâzdâna, ca și la Coțofeni, trebuie luată așadar în considerație.

Pe un plan mai larg, în spațiul sud-carpatic al României (în principal Oltenia și vestul Munteniei) trebuie acceptat în mare sincronismul între cetățile cu ziduri de chirpici și cele cu „ziduri” de lemn și pământ din perioada de început a celei de-a doua epoci a fierului. Împrejurarea că și unele și altele au cunoscut adesea mari distrugereri sau chiar vor fi pierit în urma unor incendii devastatoare le plasează pe toate, cu mare probabilitate, într-un cadru istoric comun, ce se cere a fi mai îndeaproape deslușit. Pentru aceasta, precizarea cronologiei absolute este o condiție indispensabilă.

Locuirea de la Coțofeni a fost datată în mare în secolele IV–III a.Chr. Mai concret, prima perioadă de locuire, când stațiunea nu era fortificată, ar data din a doua jumătate a sec. IV, iar perioada cetății întărite cu zid, cu faze succesive de distrugere și refacere, din sec. III a.Chr.⁸⁸. Autorii sunt conștienți de dificultatea separării și plasării mai exacte în timp a acestor două etape, deși unele dintre piesele descoperite la Coțofeni se pretează la datări precise. Ei ar fi trebuit poate să țină seama de faptul că dintre cele 13 fragmente de vase attice cu figuri roșii și cu firmis negru, 11 se încadrează în sec. IV și se grupează în jurul a trei exemplare databile mai strâns în al treilea sfert al acestui secol. O singură piesă este mai veche, și anume din al treilea sfert al sec. V, și o alta eventual mai târzie, din primul sfert al sec. III a.Chr.⁸⁹. Pare rezonabil să presupunem că „importul” de ceramică attică de lux se leagă mai

⁸⁶ Existența acestui val a fost sesizată de Tătulea (Thraco-Dacica 5, 1984, p. 92 și fig. 1) și recunoscută cu ezitări și documentată cu destulă nesiguranță de Vl. V. Zirra, care abia în raportul privind campania 1994 interpretează straturile acestui val drept „substrucția unei centuri de fortificație”, suprapusă de mai multe niveluri de arsură, „de dărâmare”, și de straturi „de refacere” (Zirra, Pop, Oanță, *op. cit.*, p. 13 și profilul greu lizibil de la fig. 2).

⁸⁷ *Ibidem*, p. 13, 16, 19.

⁸⁸ Zirra și colab. 1993, p. 112–113 și 146–147.

⁸⁹ P. Alexandrescu, în Zirra și colab. 1993, p. 129–131. Raportarea globală a acestei ceramici la faza I de locuire, anterioară ridicării zidului (*ibidem*, p. 111–112), nu își găsește nici un suport în catalogul întocmit de Alexandrescu, unde numai pentru fragmentele nr. 12–13 se indică contextul stratigrafic de descoperire. Pentru restul pieselor se precizează, în cel mai bun caz, sectorul, secțiunea și caroul.

curând de vremea existenței monumentalului zid de model grecesc, decât de perioada anterioară, când așezarea era nefortificată și, desigur, de o importanță mai redusă. În această ipoteză cetatea cu zid de chirpici de la Coțofeni va fi fost construită cel mai probabil în a doua jumătate a sec. IV a.Chr., într-o vreme așadar când, prin acțiunile energice ale lui Filip al II-lea, Alexandru cel Mare și Lisimah, macedonenii și-au impus dominația la Dunărea de Jos pentru mai bine de o jumătate de veac. Ar fi, de aceea, de examinat ipoteza unei relații cauzale, respectiv posibilitatea ca noua constelație politică să fi stimulat, direct sau indirect, procesul formării unor centre nord-dunărene de putere, atât de expresiv ilustrat prin apariția cetăților de tip Coțofeni–Băzdâna.

De o influență directă ar putea fi vorba în cazul în care aceste cetăți au fost ridicate pentru a servi de reședință și garnizoană în cadrul unui plan strategic macedonean de control asupra ținuturilor din stânga Dunării în urma conflictelor cu sciții lui Atheas și tribalii lui Syrmos. Aici au putut rezida fie dinaști locali, geți, fie conducători de origine tracică sud-dunăreană, aflați – și unii și alții – într-o relație de vasalitate sau de clientelat, mai mult sau mai puțin constantă, față de regalitatea macedoneană. Pentru cea de-a doua posibilitate pledează, între altele, ceramica comună lucrată la roată descoperită la Coțofeni, care, prin calitate, prin varietatea formelor, profilaturii și decorului, prin diferitele analogii, i-a făcut pe autori să se întrebe dacă nu cumva este vorba de un import „fie din centrele grecești, fie din centrele tracice mai apropiate de lumea greco-elenistică”⁹⁰.

În ipoteza alternativă, prezența macedoneană la Dunărea de Jos a putut provoca cristalizarea unor formațiuni politico-militare băștinașe menite să reziste acestei expansiuni, unei cuceriri efective sau fie și numai încercării de stabilire a unei autorități nominale. Conflictul geților cu Alexandru cel Mare sau Lisimah arată că această ipoteză corespunde unor realități istorice, dar nu exclud, pe de altă parte, o puternică influență, o „contaminare” culturală elenizantă, evidentă mai ales în manifestările culturii aristocratice. Anume modelul macedonean îl imită înmormântările fastuoase ale principilor geți și tribali de la Agighiol, Svestari sau Vrața⁹¹. La nord de Dunăre, de exemplu la Peretu sau la Găvani, arhitectura mormintelor „princiare” este mai simplă, dar dotarea lor nu este mai puțin fastuoasă⁹². Mormintele, din aceeași vreme, ale

⁹⁰ *Ibidem*, p. 114 și fig. 31–36. Multe dintre formele ilustrate acolo se întâlnesc într-adevăr în așezările tracice din Bulgaria, precum Seuthopolis, Devetaki sau V. Târnovo (cf. Čiçikova, în *Seuthopolis I*, p. 18–114; V. Mikov, N. Džambazov, *Devetaškata peștera*, Sofia, 1960, p. 163 urm.; N. Angelov, în *Carevgrad Târnov I*, Sofia, 1973, p. 259 urm.). În egală măsură este relevantă observația făcută de Zirra și colab. (*loc. cit.*) că unele dintre aceste forme nu se reintâlnesc în stațiunile getice din Muntenia și Dobrogea.

⁹¹ D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 33–76; idem, 50.BerRGK 1969, p. 209–265; I. Venedikov, *Săkrovišteto ot Vraca*, Sofia, 1975; M. Čiçikova, ArchTrésors 190, 1984, p. 17–23; P. Zazoff, Chr. Höcker, L. Schneider, ArchAnz 4, 1985, p. 617–637.

⁹² Moscalu, 70.BerRGK 1989, p. 129–190; N. Harțuchi, Istros 4, 1985, p. 25–70.

unor membri de rang secundar ai aristocrației locale (Zimnicea, Fântânele, Făcău, Chirnoși, Cernele) conțin și ele obiecte grecești de prestigiu: podoabe, piese de echipament militar (mai ales coifuri), vase de bronz⁹³. Acest fenomen își găsește acum completarea și în domeniul arhitecturii militare, prin imitația zidului grecesc din chirpici.

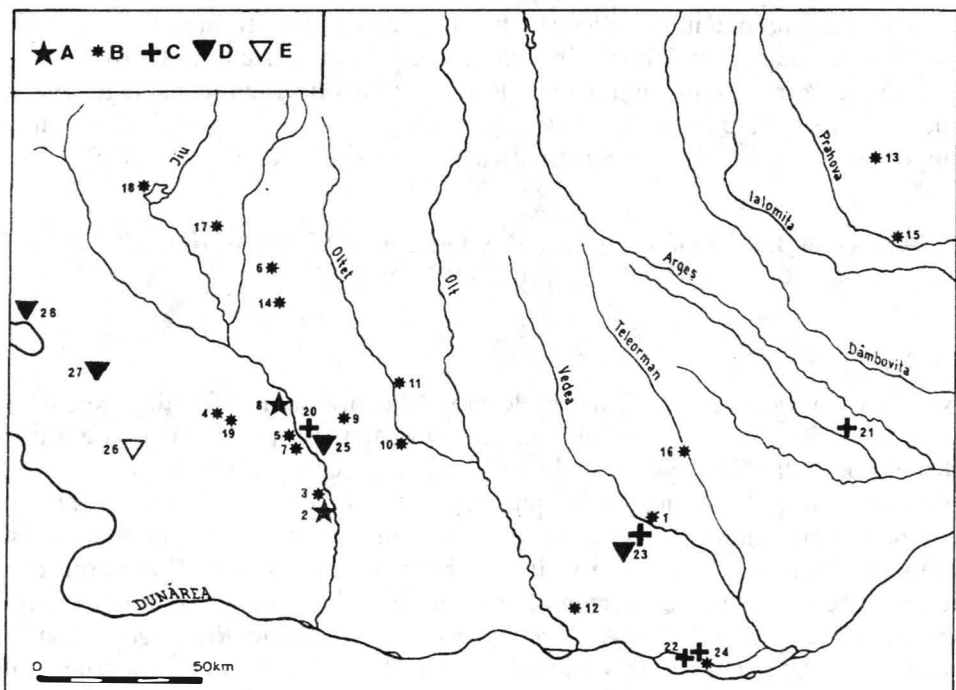

Fig. 9. Situri și descoperiri majore din sec. IV–III a.Chr. din Oltenia și jumătatea vestică a Munteniei: A cetăți cu ziduri de chirpici; B cetăți cu „val vitrificat”; C necropole și morminte izolate; D tezaure și descoperiri izolate de piese toretice; E unealtă de toretică (1 Albești; 2 Bâzdâna-Cetate; 3 Bâzdâna-Cucuiuava; 4 Brabova; 5 Bucovăț; 6 Căpreni; 7 Cârlikei; 8 Coțofeni; 9 Gherești; 10 Mărgăritești; 11 Morunșlav; 12 Pleașov; 13 Plopeni; 14 Stoina; 15 Tinosu; 16 Trivalea-Moșteni; 17 Țicleni; 18 Vârțu; 19 Voița; 20 Cernele; 21 Făcău; 22 Fântânele; 23 Peretu; 24 Zimnicea; 25 Craiova; 26 Oprișor; 27 Poroina; 28 „Porțile de Fier”).

Multe dintre descoperirile invocate în această discuție sunt concentrate în Oltenia și vestul Munteniei (fig. 9). Aici întâlnim cetățile cu ziduri din chirpici de la Coțofeni și Bâzdâna, aici întâlnim cele mai numeroase cetăți cu „ziduri de

⁹³ A. D. Alexandrescu, *Dacia*, N. S. 24, 1980, p. 19–126 (Zimnicea); C. N. Mateescu, M. Babeș, *SCIV* 19, 1968, 2, p. 283–291 (Fântânele); M. Constantiniu, V. Leahu, *SCIV* 19, 1968, 2, p. 195–209 (Făcău); M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 177–178, fig. 31 și pl. 42/1; D. Șerbănescu, *Muzeul arheologic Oltenița*, București, fără an, fig. 73–74 (Chirnoși); G. Popilian, *AO* 1, 1981, p. 45–51; P. Gherghe, *Thraco-Dacica* 5, 1984, p. 167–170 (Cernele).

lemn și pământ”, astăzi semnalate ca „valuri arse”, aici s-au descoperit „tezaurul” de la Craiova, coiful și pocalul de la „Porțile de Fier”, ritonul de la Poroina, mormintele de la Peretu și Cernele ș. a. m. d. Datate în principal în a doua jumătate a sec. IV și la începutul sec. III a.Chr. aceste descoperiri ilustrează formarea unui veritabil centru de putere la nordul Dunării oltene, având fără îndoială o reședință principală în „Cetatea Jidovilor” de la Coțofeni. Cred că o astfel de concluzie poate încununa cercetările începute cu opt decenii în urmă de marele arheolog german Carl Schuchhardt, duse la capăt, cu pasiune și seriozitate, de către Vlad Zirra și colaboratorii săi. Rămâne totuși de văzut dacă sugestiile și ipotezele formulate în rândurile de față vor fi acceptate de specialiști sau, mai important, dacă își vor găsi confirmarea prin noi descoperiri și cercetări.

AUTOUR DES FORTIFICATIONS DE LA „CETATEA JIDOVILOR” DE COȚOFENII DIN DOS

RÉSUMÉ

La parution récente d'un ample rapport consacré aux fouilles exécutées dans la station fortifiée de Coțofenii din Dos, jud. Dolj (fig. 1)¹ invite à une discussion détaillée concernant le système de défense de cet *oppidum* et, en général, les fortifications de la phase initiale du deuxième âge du fer en Roumanie méridionale. À la différence de Vlad Zirra et de ses collaborateurs, l'auteur (qui a eu la chance de visiter le chantier de fouilles en 1986) croit que les parements du mur du secteur 1 de Coțofeni ont été construits en briques crues, séchées au soleil (*Lehmkuochen* ou *luftgetrocknete Rohziegel* selon le premier investigateur de la station, C. Schuchhardt⁵⁻⁷). Ces briques crues ont pris pour la plupart l'aspect de briques cuites d'une manière accidentelle, à la suite d'un incendie dévastateur. C'est dans les mêmes conditions que l'emplecton de terre crue s'est transformé en une masse scoriacée non adhérente et instable. Après la destruction du mur, on a aménagé sur le même trajet un rempart qui a intégré les restes de l'ancien mur et en a repris la fonction.

À l'appui de l'hypothèse du mur de briques crues séchées au soleil on peut signaler que les soi-disant «briques cuites» contiennent une grande quantité de matière végétale (de la balle de seigle, des pailles) et qu'elles ont été mises à l'œuvre sans liant («mortier»). Il est significatif que les «briques crues» se retrouvent à plus d'une dans les décombres du mur (fig. 3/2), soit en quantités sûrement supérieures au 10% admis par V. Zirra et ses collaborateurs. C'est pourtant l'existence d'au moins deux tronçons du mur conservés à l'état cru qui s'avère être décisive. Le tronçon de la zone du soi-disant «monticule» a une longueur de plus de 30 m et présente des parements en briques non cuites de couleur brune et jaune, disposées en couches alternantes (fig. 4/1-2). Dans les parties incendiées du mur, aux deux genres de briques crues correspondent des «briques» de couleur brique-rougeâtre (type I), res-

pectivement brique-jaunâtre (type II), disposées de la même manière alternante (fig. 3/2 à gauche). Les analyses réalisées par K. Kritsotakis (RGZM, Mayence) sur quatre échantillons de «briques» ont mis en évidence l'existence de certaines différences quant à la composition chimique et minéralogique de ces deux types et ont confirmé qu'il s'agissait en effet de briques non cuites, séchées au soleil (*luftgetrocknete Lehmziegel*)²¹.

Une situation similaire est révélée par l'*oppidum* de Bâzdâna, jud. Dolj, où le rempart extérieur, incendié, est constitué d'un mur à parements réalisés en briques crues. En Olténie (Petite Valachie) et en Munténie (Valachie) occidentale il y a encore d'autres enceintes fortifiées des IVe–IIIe siècles av. J.-C. qui emploient, plus ou moins, des briques crues³¹⁻⁴⁴. L'origine de ce type de mur doit être cherchée dans le monde grec (fig. 5/2)⁵¹⁻⁵⁷, auquel il a été emprunté selon l'occasion tant par les Celtes (Heuneburg, fig. 5/1)⁴⁸⁻⁵⁰ que par les Thraces (Seuthopolis)⁵⁹⁻⁶⁰.

VI. Zirra et ses collaborateurs croient que les soi-disant «briques» aient été produites à l'intérieur du site de Coțofeni même, dans le secteur 3. Ce que les auteurs de la fouille désignent comme «fossé à brûlure» devrait être à leur avis un champ de fours *sui generis* pour la cuisson des «briques» et de l'emplecton du mur du secteur 1. À cette hypothèse font obstacle les données réelles du terrain ainsi que l'impossibilité logique du fonctionnement d'un tel four. À l'avis de l'auteur de ces lignes, le «champ de fours» n'est autre qu'un rempart de terre qui clôture une petite aire au sommet de la colline de Coțofeni. Ici, comme à Albești, jud. Teleorman (fig. 9)⁷⁸⁻⁸⁰, à Cârlichei, jud. Dolj⁸¹, ou à Brăhășești, jud. Galați⁸²⁻⁸³, on a affaire à un «mur» de bois et de terre (*Holz-Erde-Mauer*) qui, à la suite d'un incendie et d'un démantèlement, est devenu un «vallum vitrifié».

Aux IVe–IIIe siècles av. J.-C. on constate en Olténie et en Munténie occidentale une concentration d'*oppida* à murs réalisés en briques crues ou en bois et en terre qui, à côté d'une série de tombes somptueuses (Peretu, Cernele), de trésors («trésor de Craiova») ou de produits de toreutique de haute valeur (le casque et le gobelet de «Porțile de Fier», le rhyton de Poroina)⁹¹⁻⁹³, témoignent de la constitution d'un véritable centre de pouvoir au nord du Danube d'Olténie. Une des résidences en aura été dans la deuxième moitié du IVe siècle et au début du IIIe siècle av. J.-C. l'importante „Cetatea Jidovilor” de Coțofenii din Dos.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Coțofenii din Dos (jud. Dolj), «Cetatea Jidovilor». Plan général des fouilles des années 1980–1990 (d'après VI. Zirra et collab. 1993, fig. 2).

Fig. 2. Coțofenii din Dos. Plan et coupe longitudinale du mur dans S. XV/1986 (d'après Zirra 1988, fig. 7).

Fig. 3. Coțofenii din Dos. S. I/1980, paroi Nord: 1 d'après Zirra et collab. 1993, fig. 8 (1 couche végétale; 2 décombres; 3 briques; 4 emplecton; 5 terre brûlée rouge; 6 cendre; 8 sol

brun à terre brûlée; 10 terre cendreuse; 11 terre brune; 12 terre jaune; 19 terre vierge brune-jaunâtre); 2 croquis exécuté par M. Babeş en 1986 (A décombres du mur; B terre jaune du *vallum*; 1 «briques» du Ier type; 2 «briques» du IIe type; 3 «briques» fortement brûlées; 4 «briques» faiblement brûlées; 5 briques crues; 6 couche de charbon et terre brûlée; 7 surface brûlée; 8 charbon). A gauche: position des «briques» du Ier et du IIe type dans le parement intérieur du mur, à environ 1 m au Sud du paroi de S. I.

Fig. 4. Coţofenii din Dos. Le mur de briques crues dans la zone du monticule central: 1 coupe transversale (l'extérieur à gauche, l'intérieur de la fortification à droite); 2 détail du parement intérieur (1 couches de terre brune et briques crues du Ier type; 2 briques crues du IIe type; 3 briques crues de terre jaune foncée; 4 emplecton en terre brune; 5 terre jaune; 6 terre rougeâtre à brûlure; 7 couches de gravier et sable [5-7 appartient au *vallum* érigé après la désaffectation du mur]; 8 couche d'habitat antérieure à la construction du mur; 9 couche d'habitat contemporaine au mur). Croquis de M. Babeş, 1986.

Fig. 5. Le mur de l'oppidum celtique de Heuneburg (1) et mur grecque d'Eleusis (2). Briques crues sur socle en pierre (d'après E. Gersbach et A. Orlandos).

Fig. 6. Coţofenii din Dos, secteur 3 («Fours»). Paroi Sud de S. VIII/1981: 1 d'après Zirra et collab. 1993, fig. 21, dessin de 1987 (1 couche végétale aux granules cuites et tessons; 2 «calotte» vitrifiée, en morceaux; 3 «calotte» brisée; 4 criblure en terre cuite; 5 couche en argile jaune; 6 remblai d'époque gétique; 7 remblai d'époque gétique aux tessons; 8 couche de la culture Coţofeni; 9 «briques»); 2 croquis exécuté par M. Babeş en 1986 (1 agglomération de gros blocs, de criblure et de poudre de terre brûlée; 2 terre jaune; 3 terre marron; 4 terre jaune en couches alternatives; 5 couche antique ajoutée [les couches 2-5 ont été déposées pour renforcer par-derrière le *vallum* «vitrifié»]; 6 couche végétale antique; 7 terre vierge; 8 terre de remplissage marron-jaunâtre; a «briques» brûlées; b gros blocs en terre brûlée; c double croûte de terre brûlée).

Fig. 7. Esquisse de restitution du *vallum* en bois et en terre (*Holz-Erde-Mauer*) du Secteur 3 de Coţofenii din Dos.

Fig. 8. Albeşti, dép. de Teleorman. Coupe transversale de la fortification (d'après Em. Moscalu).

Fig. 9. Sites et découvertes d'importance des IVe-IIIe siècles av. J.-C. en Olténie et dans la partie Ouest de la Munténie: A stations fortifiées à mur en briques crues; B stations à *vallum* «vitrifié»; C nécropoles et tombeaux isolés; D trésors et découvertes isolées de pièces toreutiques; E outil toreutique.